

166

**19. YÜZYILDA KAFKASYA'DAN
OSMANLI TOPRAKLARINA
GÖÇ VE İSKAN HAREKETLERİ**

**Ali Fuat YILMAZEL
(Yüksek Lisans Tezi)**

Eskişehir - 2000

19. YÜZYILDA KAFKASYA 'DAN OSMANLI TOPRAKLARINA
GÖÇ VE İSKAN HAREKETLERİ

Ali Fuat YILMAZEL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Cahit Yalçın BİLİM

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ocak 2000

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ19. YÜZYILDA KAFKASYA'DAN OSMANLI TOPRAKLARINA
GÖÇ VE İSKAN HAREKETLERİ

Ali Fuat YILMAZEL

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak 2000

Danışman: Prof. Dr. Cahit Yalçın BİLİM

Kuzey Kafkasya'nın otokton halklarından olan ve genel bir ifade ile "Çerkez" olarak değerlendirilen Adıge, Abhaz ve Wubıhlar, Rusya'nın, özellikle Çar I. Petro döneminden itibaren daha belirginleşen emperyalist eğilimlerine karşı uzun süre direnmişler, ancak 1859'da İmam Şamil'in Ruslara teslim olmasıyla, mücadelelerini kaybetmişlerdir. Rusya'nın etnik temizleme operasyonuna bağlı olarak çeşitli tarihlerde (19. yüzyılın ikinci yarısı) yurtlarından çıkarılan bu insanların büyük bir çoğunluğu Osmanlı topraklarına sığınmıştır. Osmanlı'nın içinde bulunduğu gerek ekonomik, gerekse siyasal sorunlar, göç ettirelenlerle çok fazla ilgilenememesine neden olmuştur. Bu ise önemli kayıplara yol açacaktır.

Buna rağmen, sayıları hala net bir biçimde belirlenememiş olan Çerkes göçmenlerin Anadolu, Rumeli ve Ortadoğu'da İskanları sağlanmıştır. Bu iskan sırasında Osmanlı İmparatorluğu kendi çıkarlarını da göz önünde bulundurmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun, politik ve ekonomik sorunlarının çözümünde bu insanlardan faydalanma isteğinde olduğu açıktır.

Sonuç olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan bu göç dalgasıyla yaklaşık üç milyon insan ülkesini terketmek zorunda kalmıştır. Günümüzde bu insanlar kırk değişik ülkede yaşamaktadırlar.

ABSTRACT

The native people of the North Caucassia Whom are Called (Circassian in general) Adyge, Abhaz and Wubih had beey resisted againts to the Russia's imperialist politics, espesially after Tsar I. Petro period, but they lost their struggle when Sheikh Samil bowed to the authority of Russia in 1859. Most of these people whom were deforted from their countries in different dates (after the second half of the 19. th contury) by the result of the genocide carried ouf by Russians took refuge to the Ottoman Empire. Both Economical and political problems of the Ottomans, refugees wezen't taken enough care and this caused important losses.

Although the number of refugees has not been know exactly in to day too they were settled dawn in Anatolia, the Balkans and the Middle East, Ottoman Empire also Considered its own benefets when providing these settlement's it was obvicus that Ottoman Empire herd a willing to make use of there people for soluing its political and economical problems.

As a result after the migration took place at the second half of the 19th. Century, about 3.000.000 (three millions) people had to leave their country and tody, these people are living in ferty defferent countries.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Ali Fuat YILMAZEL'in "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Topraklarına Göç ve İskan Hareketleri" başlıklı tezi **8 Mart 2000** tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, **Tarih** Anabilim Dalında, yüksek lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.Cahit BİLİM
Üye : Prof.Dr.İhsan GÜNEŞ
Üye : Doç.Dr.Nadir SUĞUR

Prof.Dr.Enver ÖZKALIN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	iv
ÖZGEÇMİŞ	v
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

“ÇERKESYA”. COĞRAFI, SOSYAL-KÜLTÜREL-EKONOMİK AÇIDAN BÖLGEYE BAKIŞ

1. KAFKASYA’NIN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ	2
1.1. Yeryüzü Şekilleri	3
1.2. Akarsular ve Göller	3
1.3. İklim	3
2. EKONOMİ	4
2.1. Tarım	4
2.2. Ticaret	5
3. KAFKAS HALKLARI	6
3.1. Adıgeler	7
3.2. Wubıhlar (Vubuh, Ubıh)	9
3.3. Abhazlar (Abazalar, Azıge)	9
4. KUZEY KAFKASYA’NIN SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI	10
4.1. Din	11
5. SOSYALYAPI İÇERİSİNDE SINIFSAK AYIRIMLAR	12
1. ABAZALAR	12
2. ADIĞELER.....	13
3. UBIHLAR.....	14

II. BÖLÜM

TARİH BOYUNCA KAFKAS-RUS İLİŞKİLERİ

1.	19. YÜZYILA KADAR KAFKAS-RUS İLİŞKİLERİ	16
2.	19. YY'DA KAFKASYA-RUS SAVAŞLARI	19
2.1.	Şeyh Şamil Dönemi	21

III. BÖLÜM

GÖÇ

1.	GÖÇÜN HEMEN ÖNCESİNDE MEYDANA GELEN GELİŞMELER.....	23
2.	1853'DEN ÖNCE KAFKASYA'DAN DIŞARIYA NÜFUS HAREKETLERİ	25
3.	RUSLARIN KUZEY KAFKASYA'DAKİ ZULMÜNE BİRKAÇ ÖRNEK ..	26
4.	ÇERKESLERİN GÖÇ ETTİRİLMESİNDE OSMANLI DEVLETİ VE RUSYA'NIN ROLÜ VE ÖN HAZIRLIKLARI	28
4.1.	Askeri Gücün Artırılması İçin Göçmenlerin Kullanılması	30
4.2.	Ziraatle Uğraşanların Sayısının Artırılması ve Bataklık Bölgelerin İyileştirilmesinde Göç Ettirilen Çerkeslerden Yararlanılması	31
4.3.	Hristiyanların Çoğunlukla Bulunduğu Bölgelerdeki Müslüman Nüfusun Artırılması Amacıyla Göç Ettirilenlerin Yerleştirilmesi	31
4.4.	Devlet Otoritesinin Zayıf Olduğu Bazı İç Bölgelerde ve Sınırlarda Tampon Jandarmalık Yaptırmak Amacıyla Çerkeslerin Yerleştirilmesi ..	33
5.	GÖÇLERİN BAŞLAMASI	34
5.1.	I. Göç Hareketi (1858-1863)	34
5.2.	II.Göç Hareketi (1863 - 1864)	34
5.3.	III. Göç Hareketi (1865-1877)	36
5.4.	IV. Göç Hareketi (1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşı)	36
6.	GÖÇLERDE KULLANILAN ARAÇLAR (YOLLAR-TAŞITLAR)	37

IV. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ VE GÖÇ

1.	OSMANLI'NIN GÖÇLERE BAĞLI OLARAK ALMIŞ OLDUĞU ÖNLEMLER	40
1.1.	Muhacirin Komisyonu	40

1.2. Talimatnameler	42
1.3. Göçmenler ile Yerli Halk Arasındaki İlişkiler	47

V. BÖLÜM

İSKAN

1. ANADOLU'DA İSKAN	51
1.1. Göç Sonrası Anadolu'daki Genel Durumu	56
1.1.1. Adıgeler	57
1.1.2. Abhaz (Abaza)lar	58
1.1.3. Çeçenler	58
1.1.4. Dağıstanlılar	59
1.1.5. Oset (Asetin)ler	59
1.1.6. Karaçaylar	59
2. OSMANLIYA GELEN ÇERKES GÖÇMENLERİN RUMELİ'DE İSKANI	60
3. RUMELİ'DEKİ ÇERKESLERİN İKİNCİ KEZ SÜRGÜN EDİLMESİ	64
4. GÖÇMENLERİN ORTADOĞU'DA İSKANI	66
SONUÇ	70
EKLER	74
EK-1 OSMANLI ARŞİV BELGELERİ	
EK-2 İSKAN SONRASI GÖÇMENLERE VERİLEN TAPU ÖRNEĞİ	
EK-3 İNGİLİZ BELGELERİNDE KAFKASYA'YA DAİR BAZI BİLGİLER	
EK-4 ADIĞE VE ABHAZALAR'DAN (ÇİRXE) AİLE MARKALARI	
EK-5 KAFKASYA'DA YAŞAYAN BAZI AİLELERİN AİLE ARMALARI	
HARİTA 1	
HARİTA 2	
HARİTA 3	
HARİTA 4	
KAYNAKÇA	112

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
B.O.A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c	: Cilt
İA	: İslam Ansiklopedisi
İD	: İrade, Dahiliye
İH	: İrade, Hususi
İ.M.M.	: İrade, Meclis-i Mahsus
MD	: Muhacirin Defteri
O.H.V.A.	: Osmanlı Hariciye Vekaleti Arşivi
s	: Sayfa
S	: Sayı
T.A.	: Tercüman-ı Ahval
T.E.	: Tasvir-i Efkar
T.V.	: Takvim-i Vekayi
T.H.	: Tercüman-ı Hakikat
vd	: Ve devamı
Y.A.	: Yıldız Arşivi

HİCRİ TAKVİME GÖRE AY KISALTMALARI

M	: Muharrem
S	: Safer
Ra	: Rebiül Ahir
Ca	: Cemazil Evvel
C	: Cemazil Ahir
B	: Recep
Ş	: Şaban
N	: Ramazan
L	: Şevval
Za	: Zilka'de
Z	: Zilhicce

GİRİŞ

Çerkes adı, Kuzeybatı Kafkasya'nın Azak ve Karadeniz sahilleri ile sahillere yakın step ve dağlık bölge halkına, çeşitli dönemlerde verilmiş olan bir çok adlardan (örn. Sindoi, Kerketai, Zikkoi, Zugoi vb.) en çok kullanılanıdır. Görülen o ki çerkes kelimesinin Grekçeden geldiği açıktır. Ancak bazı Çerkes kabilelerinin kendilerini diğer halktan ayırmak için, birbirine Adığe, yani hemşehri ve hem-millet dedikleri, I.Abdülhamit devrinde Çerkezistan ile oluşturulan sıkı ilişki ve ortamda yapılan görüşmeler (araştırmalar) neticesinde anlaşılması olduğu gibi bu durum Rus işgalinden sonra yapılmış araştırmalarda teyid edilmiştir¹.

Çerkes kelimesi ile yine bağlantılı olarak yukarıdaki yaklaşımı tamamlar nitelikteki ifade, bu kelimenin sadece Arap, Avrupalı ve Türklerce kullanıldığına dairdir. Diğer bir deyişle hiçbir Kuzey Kafkasya halkı kendi dilinde Çerkes adını kullanmaz.².

Bir başka yaklaşıma göre ise, Çerkes, yine Kuzey-Batı Kafkasya'da yaşayan ancak, Adığe, Abhaz, Ubih halklarının ortak adıdır. Bu tanıma göre, ileride bahsedeceğimiz diğer halkların (Kuzey Kafkas) Çerkes değil ama Çerkeslerle kültür bütünlüğü içinde olduğu söylenebilir³.

¹ Mırza BALA, "Çerkesler", *İslam Ansiklopedisi*, s. 375.

² Hayri ERSOY - Aysun KAMACI, *Çerkes Tarihi*, Tüzmamanlar Yayınları, İstanbul, 1992, s. 15.

³ ERSOY, a.g.e., s. 17.

I. BÖLÜM

“ÇERKESYA” COĞRAFI - SOSYAL - KÜLTÜREL - EKONOMİK AÇIDAN BÖLGEYE BAKIŞ

1. KAFKASYA’NIN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

Kuzey Kafkasya’da yaşayan halkları tanıtmadan önce söz konusu bölge hakkında bilgi vermek daha doğru olacaktır:

Kuzey Kafkasya, Kuzey Yarımkürede 40⁰-45⁰ enlemleri ile 37-50 doğu boylamları arasında Avrupa kıtasının bir parçasıdır. Diğer bir deyişle Avrupa kıtasının güney doğrusunda yer almaktadır. Batısından Azak ve Karadeniz, doğusundan ise Hazar Denizi ile çevrilidir. Kuzey Kafkasya’nın, tarihi Çerkes Yurdunun kuzey sınırı, Azak denizinden Maniç Eşiği boyunca Hazar’a ulaşan sınırdır. Doğuda Apşeron Yarımadasından başlayıp kuzey-batıya doğru uzanan Kafkas silsilesinin dorukları ve bu dağlardan inip Karadenizle buluşan İngur Irmağı Kuzey Kafkasya’nın güney sınırını oluşturur. Dağların ve İngur Irmağının kuzeyinde kalan bölge Kuzey Kafkasya ya da Kafkas Öntü, güneyinde kalan kısım ise (Güney Kafkasya (Kafkasardı, Kafkasötesi, Transkafkasya, Zakavkaza) adları ile anılır¹.

Kuzey Kafkasya Cumhuriyetleri ile Güneydeki Cumhuriyetlere kısaca bakacak olur isek:

KUZEY KAFKASYA	GÜNEY KAFKASYA
Dağıstan Cumhuriyeti	Gürcistan
Çeçen-İngus Cumhuriyeti	Azerbaycan
Kuzey Osetya	Ermenistan
Kabardey Balkar	Karabağ Özerk
Karaçay Çerkes	
Adıge Cumhuriyeti	

¹ Özdemir ÖZBAY, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, Kaf.Der.Yayınları, Ankara, 1995, s. 2 vd.

1.1. Yeryüzü Şekilleri

Genel olarak dağlık bir bölge diyebileceğimiz Kafkasya Karadeniz ile Hazar Denizi arasında uzanan 1200 km. lik sıradağları bünyesinde barındırır. Bu sıradağların en yüksek noktaları Elbrus (5.642 m), Dikhtau (5.204), Koştantau (5.151), Puşkin (5.100 m), Shara (5.068), Djangitau (5.058), Kazbek (5.033).

Bu yükseltiler kuzeye doğru gidildikçe azalır, geniş düzlük ve ovalar ile son bulur. Güneyde ise Riyon ve Kura çukurovaları bulunmaktadır.

Kafkas Dağlarının kayalık, sivri ve dişli tepelerinin hemen altında geniş buzullar yer alır. Bu buzullar Hazar Denizi ve Karadeniz'e dökülen birçok akarsuyu besler. bu akarsular Kuzey, Doğu ve batıda geniş vadiler oluşturmuştur. Vadilerin iç kesimleri ileride anlatılacak olan Kafkasya'nın çağlar boyu istilasında, yerli halkların birer sığınma yeri olarak kullanılmıştır².

1.2. Akarsular ve Göller

Kuzey Kafkasya'nın en önemli akarsuları, Kuban (Pşize-Psij) -ki Azak denizine dökülür- Hazar denizine dökülen Kuma, Terek ve Sulak'tır.

Bu akarsular birçok kolu olarak Kuzey Kafkasya'ya hayat verirler. Göllerin küçük olduğu Kuzey Kafkasya'da başlıca Kabardey-Balkarya'da Mavi Göller ile Abhazya'daki Ritsa gölünü saymak mümkündür. Bu göllerin Sirk ve Heyelan gölleri olduğu ise mevcut bilgiler içerisindedir³.

1.3. İklim

Kuzey Kafkasya orta ılıman iklim kuşağı içerisinde yer alır. Karadeniz kıyılarının Tuapse-Soçi yöresi ile güneyde Abhazya'da Subtropikal bir iklim görülür. Kışları ılık, yazları sıcak ve bol yağışlı bir iklim türü olan bu iklimlere ortalama sıcaklık Ocak ayında 0 derecenin Temmuz ayında 20 derecenin; yıllık yağış ise 1000 mm'nin üstündedir. Dolayısıyla gür bir orman örtüsü gelişmiştir. Doğuya gidildikçe nemlilik

² ÖZBAY, a.g.e., s. 4.

³ ÖZBAY, a.g.e., s. 5.

azalarak, az nemlilikten kuraklığa kadar pek çok iklim tipi yaşanmakta olup Hazar denizine yaklaştıkça tekrar iklim ılımanlaşmaktadır.

Yüksek vadilerde kışın, yer yer sıcak, bol güneşli ve kuru bir hava ile karşılaşılır. bu durum verem tedavisinde elverişli bir iklim yaratır ki kışın bile dağlardaki senatoryumların dolu olmasına neden olur. Dağlarda ise sık sık çığ ve heyelanlara rastlanır.

İçerlere doğru sokuldukça, yani Karadeniz'den Kuzeye doğru çıkıldıkça, gerek yağış miktarının gerekse sıcaklık ortalamalarının düştüğü gözlemlenir. Bu da ekonomik faaliyetlerin farklı alanlara kaydırılması zorunluluğunu gündeme getirir.

İklimsel özellikler, bölgenin doğal bitki örtüsünün de çeşitli olmasını sağlamıştır. Buzul ve kalıcı kar alanlarının altında Alp tipi çayırlar bulunmaktadır. Çayır alanlarının altında, üstten aşağıya doğru: İğne yapraklı ve yaprak döken (meşe, kayın, gürgen, çam, kızılalağaç, Kafkas köknarı, akağaç, dişbudak, ıhlamur, kestane, kavak vb) ağaçlardan oluşan ormanlar yer alır. Sıradağların, deniz yüzeyinden 500-700 m. arasında değişen içteki kuzey eteklerinde yaprak döken ağaçlardan oluşan ormanlar uzanır. Vadilerin çoğu yerleri ise çayırlarla kaplıdır. Karadeniz kıyısında ise ormanlar deniz yüzeyine değin yayılmıştır⁴.

2. EKONOMİ

Ünlü gezgin Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Kafkasya için "... Dağlarında Samur gibi zerdeva ve yaban kedileri olur. Yaban ve kır tavukları da meşhurdur. Bu ilin havası ve suyu gayet güzeldir, lakin bağ ve bahçeleri yoktur, kışları şiddetli olur amma seksen günde türlü türlü mahsulleri yetişir. Dağlarında limon, turunç, zeytin, incir ve nardan başka her türlü çeşit çeşit meyveleri vardır. Bu diyar Elbruz dağı etekleri olduğundan kışları erken gelir fakat halkı sağlam insanlardır..." diyor⁵.

2.1. Tarım

Bundan çıkarabileceğimiz en önemli sonuç Kafkasya'da tarımın son derece önemli bir geçim kaynağı olduğudur. Evliya Çelebi'nin bahsetmediği fakat bizim bildiğimiz diğer yetişen ürünler nelerdir?

⁴ ÖZBAY, a.g.e., s. 6.

⁵ Mehmet GÜNEŞ, Evliya Çelebi ve Haşim Efendi'nin Çerkezistan Notları, Hüsn-ü Tabiat Matbaası, İstanbul, 1969, s. 38-39.

Hububat: Kış buğdayı, mısır, bahar arpası, akdarı, yulaf, kış arpası, kış çavdarı, pirinç, süpürge otu, esmer buğday, bakliyat ve diğer bitkiler.

Yağ İçeren Ürünler: Ayçiçeği, hardal, keten tohumu, hintyağı bitkisi, mantar, kolza bitkisi, susam, soya fasulyesi, yerfıstığı, güzel Koku Veren Bitkiler.

Mensucat Ürünleri: Kenevir, keten, afrika keneviri, çin keneviri, şeker kamışı, tütün, tıbbi bitkiler⁶.

Kafkasya'nın hatırı sayılır zenginliklerinden bir diğeri ormanlardır. Ormanlar ile ilgili bilgiler yukarıda verilmiş idi. Kafkasya'da yaklaşık 16100 km² lik bir alanı kaplayan ormanlara bağlı olarak orman sanayinin geliştiği ve ihracata yönelik üretim yapıldığı mevcut bilgilerimiz içindedir⁷.

Hayvancılıkta yine önemli bir geçim kaynağı olarak karşımıza çıkıyor. Kafkasya'da Bıçkın, Bravul ve Şevlah gibi adlar taşıyan eşsiz cins atlar yetiştirilmekte idi. Bunun dışında büyük ve küçük baş hayvancılık yapılmaktadır. Karadeniz ve Hazar denizinde balıkçılık, limanlarından büyük birer ihracat merkezleri olarak yararlanılmakta olup Novorosisk ve Tuapse limanlarının Karadenizde, Şamil Kale limanının ise Hazar denizi kıyısındaki önemi çok büyüktür⁸.

2.2. Ticaret

Zaten eski çağlardan beri önemli ticari yollar üzerinde bulunan Kafkasya bu özelliğini günümüze dek devam ettirebilmiştir. Şüphesiz Kafkasya'da da Kara ticareti deniz ticaretinden daha evvel başlamıştır. Kafkasya yoluyla Asya'da Avrupa'ya ve Avrupa'dan Asya'ya ticaret kervanları geçmekteydi. Bu durumun çok eski dönemlere ait olduğunu, Ural, hatta Ural ötesinde yapılan kazılarda çıkarılan Kafkas kökenli madeni eşyalar ispat etmektedir⁹.

⁶ Ahmet Hazer, HIZAL, **Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası**, Orkun Yayınları, Ankara, 1961, s. 19 vd.

⁷ Bu rakamı yine HIZAL 1961 tarihli eserinde veriyor.

⁸ HIZAL, **a.g.e.**, s. 21.

⁹ Ahmet CANBEK, **Kafkasya'nın Ticaret Tarihi**, (Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar), Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği Yayını, İstanbul, 1978, s. 16.

Deniz ticareti açısından değerlendirmede bulunur isek yine doğal bir sonuç olarak Karadenizin, yukarıdaki ifadeyi de destekler nitelikte önemi ortaya çıkar. Eski Roma bilginlerinden Plinius'a göre: Argonautlar zamanına kadar Karadeniz'de özellikle Marmara ve Boğaziçi halkının ulaşım yaptıkları anlaşılıyor. Gerçek bir gemi ile ilk defa Karadeniz'e açılan, Argonaut kahramanlarından Yezon olmuştur.

Yine ticaret mallarının Kuban ve Don nehirleriyle veya kara yoluyla Volga ve Dinyeper'e ulaştırılarak daha kuzeye sevk edildiğinden yola çıkararak nehir ticaretinin de ne denli önemli olduğu açıkça grlr¹⁰.

Bu iki temel dış ticaret yolu, -yani kara ve su- Kafkasya'yı Kuzeyden güneye ve güneyden kuzeye doğru ayıran i kara ticaret yoluyla tamamlanırdı. Bu yollardan biri Büyük Kafkas sıradağlarının ortasındaki Daryal geçidinden diğeri de Hazar Denizi sahili boyunca Derbend'ten geerdi¹¹. Bu iki hat, Kafkasya'nın en eski ticaret hattını oluřturmaktaydı¹².

3. KAFKAS HALKLARI

Bu siyasi ayrımın temelini kısaca bakacak olur isek, dağ ve akarsu gibi doğal sınırların dışında etnik farklılıkların, söz konusu cumhuriyetlerin oluşumunda etkili olduğunu açık bir biçimde grrtz.

Kafkasya'da ırk birliği bakımından üç etnik grup görülür:

I. KAS IRKI.

Batı Kafkasyalılar (Adige-Abhaz)

Nohiler (Çeçenler)

Dağıstanlılar (Andelal-Avar)

Laklar (Gazi Kumuklular)

Lezgiler

¹⁰ CANBEK, a.g.e., s. 18.

¹¹ Daryal Geçidi : Bakınız Harita (1)
Derbend Geçidi: Bakınız Harita (1)

¹² CANBEK, a.g.e., s. 18, vd.

II. ARI İRK

Asetinler, İronlar, Hazar Denizi kıyısındaki bazı iranlı grublar.

III. TURAN İRKİ:

Kumuklar, Azeri Türkleri, Kalmuk, Nogay, Karaçay, Balkartar¹³.

Yukarıdaki değerlendirme genel bir değerlendirme olup asıl konumuz olan Kuzey Kafkasya'da yaşayan ve kendilerine Çerkes denilen topluluğu oluşturan alt kolların hangileri olduğuna kısaca baktığımızda,

3.1. Adigeler

1. Kabardeyler: En kalabalık Çerkes Kabilesidir. Büyük ve küçük Zelençuk havzalarının güney-doğuya doğru Vladikavkas'a kadar uzanan ve Kuma ile Terek nehirlerinin yukarı kollarının suladıkları geniş bölgede oturmaktadırlar. Batı komşuları Besleneyler ve Abhazlar, doğu komşuları Çeçenler ve İnguşlar, güney komşuları ise Karaçay-Balkarlardır (Bkz Harita: I). Yeraldıkları coğrafi mekandan dolayı Ruslarla iyi geçinmek zorunda kalmışlardır. Bu yüzden de Kabardeyler diğer halklar kadar Kafkas-Rus Savaşına katılmamışlardır¹⁴.

2. Besleneyler: Genellikle Kabardeyler'le birlikte anılan Besleneyler -ki bazı kaynaklarda Kabardeylerin bir kolu olarak değerlendirilir. Kafkas kabilelerinin en asili ve fiziksel yapı bakımından en güzel insanların çıktığı bir kabile olarak kabul edilir. Büyük ve Küçük Laba Vadileri ile Urup havzasında oturdukları gibi Kuban ovası ve Çegen, Fars, Psefir vadilerine de yayılmışlardır.

3. Kemirgueyler: Kuban Nehri ile Laba ve Şaguşe nehirleri arasındaki bölgede otururlar. Üç gruptan meydana gelir.

1. Kuban Nehri'ne doğru Ademeyler.
2. Ciralci ve Ratazay Civarında Yegerkoylar.
3. Kiraylar.

¹³ Cafer BARLAS, *Kafkasyanın Kurtuluş Mücadelesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 11.

¹⁴ Bedri HABIÇOĞLU, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Nart Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 27 vd.

4. Şapsığlar: At yetiştiricileri olarak da tanımlanırlar. Ubin nehriyle onun kolları olan Psikabe, Şips ile Afips, İl, Azıpa, Khabi, Antıhir, Bogundur, Abin, Koaf, Çebek nehirlerinin kıyı ve vadilerinde, çoğunluğu da Psizuy ovasında yerleşik, Karadeniz kıyısında Tuapse, Cubgar ve Psada liman ve iskeleleriyle de başta Osmanlılar olmak üzere diğer bazı memleketlerle ticari ilişkilerde bulunmuşlardır¹⁵.

5. Bjeduğlar: 19. Yüzyılın başlarında Kuban nehrinin sağ yakasında yani Kuzeyinde yaşayan Bjeduğlar daha sonraları Rusların gelmesi üzerine Kuban'ın sol kıyısına göçetmişlerdir. Bjeduğ toprakları Psis, Psixomat, Pças Psekups, Çebi, Unabat ve Sup nehirleri tarafından sulanmaktaydı. Bjeduğların büyük çoğunluğu büyük göçte Kafkasya'yı terketmeyerek orada kalmışlardır.

6. Natuhaylar (Natkoy): Kafkasya'nın Karadeniz Kıyılarının büyük bir bölümü ile güneyde Ubuhların, Kuzeyde Taman yarımadası, doğuda Sapsığ ve Abzeh ile çevrili olan oldukça geniş arazide yaşamışlardır. Toprakları Dijiga, Peribeps, Khups, Psif, Nefil Kudak, Leşepsin, Bakan Adagum, Tsemez, Tasipj ve Djup nehirleriyle sulanmaktadır.

7. Jane: Bjeduğ'larla birlikte Kuban'ın sağ yakasında çok eskiden beri yaşarlarken yine Bjeduğlar tarafından adigelerin Detliyasf dedikleri "Kara Kuban" adasıyla Moziçepsi (Kızıl orman) bölgesine sürülmüşlerdir. burada yaşayan Janeler 18. yy. sonlarına doğru kendilerinden daha kuzeyde oturan Nogaylar ile birlikte Ruslar tarafından bir kısmı imha, bir kısmı tutsak edilerek Rusya'ya götürülmüşlerdir. Kara Kuban'da oturan Janeler 1778 yılında Rusların buraya gelmesiyle Kuban'ın sol yakasına göç ederek Psat ile Khokhai nehirleri kıyılarında, Anapa yakınlarında Adagum denilen bölgede yaşamışlar. 1864 yılında diğer kabileler gibi sürgün edilmişlerdir.

8. Makhoşlar: Farz nehrinin yukarı kısmında Kemguyların güney doğusunda yaşarlarken, tamamen sürgüne uğratılmış topluluktur.

¹⁵ İzzet AYDEMİR, Göç.Kuzey Kafkasya'lıların Göç Tarihi, Gelişim Matbaası, Ankara, 1988, s. 58.

9. Hatukay (Hatkoy): Shaguaşe ve Psıp ırmakları arasında oturmaktaydılar. Zamanla Natkoy, Sapsığ ve Kemguylar arasında dağılmışlardır.

10. Kemguylar: Kuban, Laba, Shaguaşe nehirleri arasında Psinasug Ghiaga, Ul, Farz, Dzagu, Çokrac nehirlerinin bulunduğu yerlerde oturmaktaydılar.

3.2. Wubıhlar (Vubuh, Ubıh)

Çerkeslerin en savaşçı topluluğu olarak bilinir. Bir çok yazar Ubıhları Abhaz topluluğu gibi gösterse de, dilleri Abhazcadan hissedilir derecede ayrıcalık göstermektedir. Ruslara en son teslim olan topluluk Wubıhlar idi ve büyük sürgün sırasında Kafkasya'da hiç bir Wıbıh bırakılmamıştır. Bugün Wubıh dili sadece dilbilimciler tarafından bilinen, ölü bir dil konumundadır.*

3.3. Abhazlar (Abazalar, Azıge)

Çok dağınık kabileler topluluğu halinde yaşamışlardır. Kafkasolog Lulye sürgün öncesi Kuzey Kafkasya'daki Abhaz Abazaları 8 bölümde incelenmiştir:

1. Sadzen (Ruslar Ciget diyorlar) Hamış nehri Gagra arasında. Karadeniz kıyıları
2. Apsua (Asıl Abhazlar) Gagra. İngur nehri arasında, Karadeniz kıyıları
3. Zambal (Ruslar Çebeldin) Kodor nehri boyunca yerleşikler
4. Tram: Büyük Laba nehri kaynağına kadar olan bölüm
5. Kazılbek: (veya Kazbek-Koaç): Büyük ve Küçük Laba Kaynakları arasında
6. Başılbaş: Urup-Büyük Zelençuk nehirlerinin kaynakları başında
7. Başok (veya Altı-Kesek): Kuban nehri kaynağı ile Zelençuk çayları boyu
8. Medozüyler. Ubıhların doğusunda ve Beştav sıradağlarının ova kısımlarında yerleşik bulunuyorlardı.

Bundan başka dağlık bölgenin kuzey yamaçlarında yaşayan Brakay, Bağ ve Şegereyler'de bu grubun içerisindeydi.

4. KUZEY KAFKASYA'NIN SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI

İnsan, tabiat ve toplumundan meydana gelen bir çevre içinde doğup büyüdüğü için her milletin coğrafya ve tarihin ortak bir ürünü olduğunu kabul etmek gereklidir¹⁶.

1837 tarihinde Çerkesler arasında iki sene kalarak incelemelerde bulunan İngiliz Seyyahı J.S.Bell'in ifadesine göre, Kafkasya'da hiç delinin olmadığı ve bu durumun ise tabiatın eksik bir eser meydana getiremeyecek derecede mükemmel olmayışından kaynaklandığı görülmektedir¹⁷.

Tarihin en eski dönemlerinden beri sürekli olarak istila tehlikesi ile karşıkarşıya kalan Kuzey Kafkasya insanı her zaman hazır bir asker olmak zorunda olmuş bu durum ast-üst, ya da büyük küçük ilişkilerini şekillendirmiştir. Böyle bir ortamın oluşmasında şüphesiz diğer bir takım etkenlerde önemli ancak tarihsel gelişimin Kafkas sosyo kültürel hayatının oluşumundaki katkısı yadsınamaz.

Sosyal ve kültürel hayata dair bazı başlıklar ve örneklerin verilmesi kanımca yararlı olacaktır.

Genel İsmail Berkok'un "Tarihte Kafkasya Kitabı"nda:

— Davranış: Rus Şairi Puşkin: "Çerkesler davranış bakımından demokrat, kalben aristokrattır".

— Birlik: İngiliz Mr. Longworth "Kafkasya'da bağımsız kabileler arasında karşılıklı dayanışma esasına dayanan bir birlik vardır. Toplumsal dayanışma şimdiki uygarlıktan çok yüksek ahlaki ve akli gelişmeye neden oluyor".

— Söz-Kılıç: İngiliz Mr. Bell: "Kafkasya'da belli bir kişinin egemenliği yoktur. Tek egemen sözdür. Herkes kendini verdiği sözü tutmakta yükümlü görür. Amerika'da başkan genel oyla seçilir ve devlet, başkanı sürekli denetim altında tutar. Kafkasya'da ise zaman ve olayların elemesiyle sivrilen kişi görev alır. Geçerli özellik, kürsüde

¹⁶ Jabagi BAJ, *Çerkesya'da Sosyal Yaşayış-Adetler*, Kafkasya Kültürel Dergi Yayınları, Fon Matbaası, Ankara, 1969, s. 5.

¹⁷ J.S. BELL, *Çerkesya'dan Savaş Mektupları (1837-1839)*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 28 vd.

sözün, savaşta kılıcın üstün olmasıdır. Başka toplumlarda bilinç, belli kesimlerdedir. Kafkasya'da ise bu bilinç toplumdadır. Toplum yetkiyi ve yetkiliyi kendisi belirler.

General Berkok'un eserinde kıyafet, konukseverlik gibi bazı örnekleri yine görmek mümkün¹⁸.

4.1. Din

Çerkes Kavimleri arasında hakim olan inanaç Müslümanlığın Sunni mezhebidir. Sürekli hareketli ve askeri tarzda bir yaşam sürmeleri, inançlarının gerektirdiği ibadetlere karşı kayıtsız kalmalarına yol açmaktadır. Ancak bazen aralarında Kur'an'ın buyruklarını en katı biçimde uygulayanlara, hatta bunu dini fanatizme kadar vardiyanlara rastlanılır. Müslümanlık Çerkeslerin arasında Kırım hanlarının vasıtasıyla yayılmıştır¹⁹.

Yine sahil kısmında yer alan bazı topluluklar peygamber yasalarına bağlı iken, bazılarının ise tümüyle belli bir inançları yoktur. Hayvan kurban etme ve içki içme törenleri yaparlar. Bunlarda ne ibadet etmek için ayrı bir yapı, ne de kurban etme yeri vardır. Açık gökyüzü altındaki kutsal bir koruluk tapınak görevi görür. Tapınmayla ilgili tek sembolleri, T harfi biçiminde özel bir şekli olan ağaçtan bir haçtır.

Mevcut bilgiler Hristiyanlığın bu ülkede 10. 11. ve 12. yy'da yerleştiği ve önce Kimmer Bosfor kıyısında hüküm süren ve komşu kavimleri itaati altına alan slav Tmurutarkan prensleri tarafından sonra da güçlü hükümdarların, özellikle de 12. yy sonunda ünlü Tamara'nın yönetimi altında gelişen Gürcistan'ın etkisiyle kök saldığını ifade etmektedir. Kraliçe Tamara'nın zamanında Hristiyanlık Kafkasya'nın en ücra köşelerine kadar yayılmış ve onun gayretleriyle tapınaklar dikilmiştir²⁰.

Çerkesler sözkonusu yüzyıllardan önce geleneksel dinlerini devam ettirmişlerdir. "Tha" ifadesi Çerkeslerde tek tanrıyı ifade etmektedir ki pek çok sözcükte bu ifadeyi görmek mümkün. Hele hele Yunanca bazı kelimelerde "Tha" nın geçmesi Kafkasya ile

¹⁸ İsmail BERKOK, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 1958, s. 23.

¹⁹ Leonti LYULYE, *Çerkesya*, (Çeviren: Murat Paşuşu), Çivi Yazıları, İstanbul, 1998, s. 61.

²⁰ LYULYE, a.g.e., s. 62.

Yunanistan ve Batı Anadolu arasında oldukça sıkı bir ilişkiyi düşündürüyor. Örneğin “Pythagoras” adındaki ünlü düşünürün isminin, açılımında “py: önce, ilk, tha: Tanrı, Gor: Giden”, görülüyor. Yani, Tanrıya ilk giden, bilge kişi²¹. Bu tür örnekler bazen Latince rastlanılmakta. Roma’da Ana Tanrıçayı ifade eden “Diana”, Çerkes dilinde de “Diyane” yani annemiz anlamına gelmekte filolojik yaklaşımlar her ne kadar önemli ise de bu örnekler bakıp da iddialı sonuçlara ulaşmak şu durumda sakıncalı görülmekte (Çerkeslerde din kavramı konusunda ayrıntılı bilgi için: (bkz. Yaşar Bağ, Türk.Çerk.İsl.Önc.Kül.Din, Tanrı).

5. SOSYAL YAPI İÇERİSİNDE SINIFSAK AYIRIMLAR

Eski tarihi kaynaklara göre, son bir kaç yüzyıla kadar Kuzey Kafkasya’da belirgin bir sınıfsal yapı görülmemekte. Bazı kaynaklara göre ise sınıfsal yapı, sadece Kabardeyler ve Çaçba hanedanının yönetimi altındaki büyük Abhazya’da mevcuttur. Küçük Abhazya (Cigetya ve Abazin ülkesi) ve Batı Adıgeleri’nde ise sınıflar olmasına rağmen sınıflar arası geçişler çok belirgin değildir²².

Bu durumu biraz daha özete indirgeyecek yani Kafkas halklarını tek tek ele alacak olur isek şunları görürüz:

1. ABAZALAR

Büyük Abhazya’da dört ana tabaka görülmektedir:

I. Sınıf : Hükümdar, kumandan, amir ve bey sınıfı.

II. Sınıf: Memur ve efendi sınıfı.

III. Sınıf : Çiftçi ve işçi sınıfı.

IV. Sınıf: Esir sınıfı²³.

²¹ Yaşar BAĞ, *Türklerde ve Çerkeslerde İslam Öncesi Kültür ve Din Tanrı, Çivi Yazıları*, İstanbul, 1997, s. 171.

²² ERSOY, a.g.e., s. 131.

²³ Yahya KANBOLAT, *Kuzey Kafkas Kabilelerinde Din ve Toplumsal Düzen*, Bayır Yayınları, Ankara: 1989, s. 78.

Burada (Büyük Abhazya'da) Şervaşidze (Çaçba) hanedanının yönetimi altındaki bu ülke diğer Çerkes halklarından farklı olarak köklü bir devlet geleneğine sahiptir. Buna bağlı olarak da 8 ile 12. yüzyıllar arasında Kafkasya'nın en güçlü devleti olarak yaşamıştır. Üst tabakadaki grubun altındaki diğer topluluklar içerisinde bir kast sisteminin olduğunu söylemek son derece zordur²⁴.

Küçük Abhazya ve Cigetya'da ise yöneticilere "Tavad" denmekteydi ki bu böyle Büyük Abhazya liderinin denetimi dışında kalmaktaydı. Bölge halkının genelinin geçimini hayvancılık ve avcılıkla sağlaması Kafkasya'daki feodal yapının burada fazla görülmemesinde etken olduğu düşünülebilir.

2. ADIĞELER

Doğu Adığeleri (Kabardeyler) konusunda başlıca iki yaklaşım vardır. Birincisinde:

A) Soylular: Beş sınıftır:

1. Tlakules : Prensler
2. Dijinukue: Prens veya kralın mahiyetindekiler
3. Kadz: Yabancı soylular: (Örneğin; Asetin Prensleri)
4. Berslan Vark, Pşiş Vark: Prens'in hizmetkarları.
5. Varksav Tlukukue: Asillerin yardımcı muhafızları.

B) Halk, dört sınıftır

1. Pşikan
2. Vogu veya Tlakve şar
3. Lkhokol
4. Vuneut²⁵.

İkinci yaklaşıma göre ise Kabardeylerde en üst sınıf prens sınıfı idi. Bunlara pşi deniliyordu. Daha sonra gleen sınıf ise soyluları ifade eden "Vork"lar idi. Bunlarda ikiye ayrılır: Birincisi -diğerinden önde gelen, prensi eğlendiren, arkadaşlık eden,

²⁴ ERSOY, a.g.e., s. 132.

²⁵ KANBOLAT, a.g.e., s. 44.

ikincisi ise askeri vorklardır. Savaşlarda kahramanlık gösterenler vork olabiliyordu. Bu ise vorkluğun kapalı bir temeli olmadığını gösteren durumdur. Bunların da altında yine hizmetkarların, köylülerin ve kölelerin olduğu görülmektedir. Söz konusu yapının benzer bir biçimde Kabardeylerin komşusu olan Bjeduğ Kemirguvey, Hatıkuay ve Natkho'larda da görüldüğü bilinmektedir.

Batı Adıgeleri'nde pşi (prens) olmayıp toplum, "Vork" (soylu) tfekotl (köylü), pşitli (köle)'dan oluşmaktaydı²⁶.

3. UBIHLAR

Ubıhlarda sınıfsal yapı Batı Adıgelerinden ve Küçük Abhazya'dakinden farklı olmadığı görülmektedir.

Diğer Kafkas halklarından olan Çeçenler ve Dağıstanlılar'da da sınıfsal ayırımın yaşandığı bilinmektedir.

Çeçenlerde toplum, taipa (komün) ve tokhum (klan)lara bölünmüştür. 19. yüzyılda klan soyluluğu biçiminde feodalizme yerleşmeye başlamış, kooperatifler yerini bireysel toprak sahiplerine bırakmıştır.

Dağıstan'da, güney kısımda gelmiş bir derebeylik etkisi görülmektedir. Bölgede her türlü zenginlik (toprak-hayvan) hanlara aittir ki bu yapı içerisinde, han tarafından bir beyin veya din adamının emrine verilmiş bir köyden diğerine göçme hakkı olmayan Raiyatlar "köylüler" ve hiç bir hakka sahip olmayan kullar, yani köleler vardır.

Kuzeyde ise dağlık bir arazi olmanın getirdiği, hayvancılık, ilkel ve kapalı bir ekonomi. Feodal sisteme geçiş dönemi yaşayan Kuzey Dağıstan'da han ve beylerin olmadığı. Din adamları, özdenler ve kölelerden oluşan halkı soylu bir sınıf yönetmekteydi. Özdenlerin (işledikleri topraktan belirli bir pay alan sınıf) bir kısmı kendi topraklarını işlemekteyken bir kısmı ise soylu ya da din adamlarına bağımlıydılar. 19. yüzyıl başlarında özdenlerden oluşan yeni zengin sınıf, soylular gibi geniş topraklara ve kölelere sahip olmaya başladı. köle sınıfını ise savaş tutsakları ile fakir halkın

²⁶ ERSOY, a.g.e., s. 132.

zenginlere sattıkları çocuklar oluşturmaktaydı²⁷.

Keskin ya da yumuşak bir biçimde de olsa Kafkas toplumlarındaki her zaman sınıfsal bir ayrım olmuştur. Kafkasya'da yaşanan bu toplumsal yapı kendisini "Büyük Sürgün" sonrasında bu kez de dünyanın başka bölgelerinde göstermiştir. Sürgün sonrası yerleşilen bölgelerdeki -ki ileriki bölümlerde ele alınacaktır- yaşanan dış kaynaklı olumsuzluklarla bir de bu iç dinamikler karışınca sürgünzedelerin durumu çok daha trajik bir hal alacak. Hatta kendi ülkesinde köleliği yasaklayan Osmanlı'nın bile bu olumsuzluğu gidermek konusunda çözümler aradığı ve Çerkesleri "alıştıra alıştıra" köleci anlayıştan uzaklaştırmak için harekete geçtiği bilinmektedir.

---

²⁷ AYDEMİR, a.g.e., s. 23, vd.

II. BÖLÜM

TARİH BOYUNCA KAFKAS-RUS İLİŞKİLERİ

1. 19. YÜZYILA KADAR KAFKAS-RUS İLİŞKİLERİ

Yeni oluşan Rusya, Kafkasya ile X. yy'ın sonlarında doğrudan doğruya temasa geçmiştir. Büyük Vladimir'in 12 oğlundan biri olan Mstislav, Kırım'daki Hazarların kuvvet ve hakimiyetlerini tahrip konusunda Doğu Roma İmparatoru II.Basil'e yardım ederek, Kuban kaynağında bulunan Taman Yarımadası'nda Rusların Tmutarakan ve Çerkeslerin Tamantarku adını verdikleri prensliği kurmuştur¹. Taman üzerinde hak iddia eden Mstislav, Adige reislerinden Ridade ile mücadeleleri hikayelere konu olmuştur. Daha sonra gelen bir çok Slav prenslerinin de Adigelerle ve başka Kafkaslı kabilelerle harpler yaptıkları anlaşılmaktadır. Fakat Doğu Avrupa'yı istila eden çeşitli Türk kabileleri (Peçenekler, Uzlar, Kumanlar), Kiev Prenslarını kuzeye doğru çekilmeye mecbur etmişlerdir².

13. asırda Moğol istilasının, Kuzey Kafkasya'da da diğer pek çok yerde olduğu gibi çok kanlı bir bilanço bıraktığı bilinmektedir.

Bu istila, Türk İslam ülkelerini, Rusya'yı Lehistan ve Macaristan'ı kapladıktan sonra yerini Altınordu devletine bırakmış, bu devlet Ural dağları ile Baltık denizi, Oder ırmağı, Karpat dağları ve Karadeniz arasındaki pek geniş bir sahaya hükmetmiştir.

Altınordu devletinin, Rus yapılanmasına etkisi ne yönde olmuştur? Altınordu devletinin hakimiyeti o döneme kadar birbirlerine düşman çeşitli prenslik ve kabileler halinde yaşayan Rus Kavmi'nin birleşmesini sağlamış ve bir millet olarak ortaya çıkmasında başlıca etken olmuştur. Hatta bazı Altınordu hanlarının bilmeden de olsa bu yapılanma, toplanmada yardımcı olduğu ifade edilmektedir³.

¹ Giray Wassan CABAĞI, *Kafkas-Rus Çatışması*, Flaş Ajans Yayınları, İstanbul, 1995, s. 19.

² HIZAL, a.g.e., s. 33.

³ HIZAL, a.g.e., s. 33.

Timur ile Altınordu arasındaki çatışma, Altınordu devletinin temelinden sarsılmasına sebep olmuş, 15. yy sonlarında (1481) iç karışıklıklar neticesinde devlet parçalanarak aralarında rekabet ve ayrılık hüküm süren küçük hanlıklara ayrılmıştır. Bu durumdan faydalanan Ruslar çok geçmeden hızla genişleyip güçlenmeye, büyük bir emperyalist devlet haline gelmeye başlamıştır.

Bu dönemlerde yani X. XV. yüzyıl arasında Ruslar ile Kafkasya arasında çok fazla bir ilişki yoktu. Ancak III. İvan ve IV. ya da “Korkunç İvan” zamanında ilişkiler tekrar kurulmuştur⁴. Ruslar, Altınordu enkazı ürezinde kurulan Kazan’a 1552’de, Astrahan’a 1554’de son vermişlerdir. Bu durum Kafkasya’da geniş yankı uyandırmıştır⁵.

İlk ciddi çatışmaların ise, 1594 yılında Gürcistanın güney komşularının baskıları sonucu Ruslardan yardım istemeleri üzerine olmuştur. Rus ve Kazak birliklerinden oluşturulan Çarlık ordusu Dağıstan ve Kabardey birleşik kuvvetleri tarafından Tarki’de yenilgiye uğratılmışlardır. Bundan on yıl sonra 1604’de yine aynı yerde ikinci kez kesin bir yenilgiye uğratılarak Rusya’nın Kuzey Kafkasya’ya uzun bir süre saldırıya geçmeleri önlenmiştir⁶.

İzzet Aydemir’in “Kaberdey-Balkarlar Tarihi” adlı kitaptan naklettiğine göre, Çerkeslerle Ruslar arasındaki düşmanca tavırlar, Osmanlılar ve Kırımlıların Çerkeslere yönelik ortaklaşa saldırgan eylemleri sonucu duraklamaya girmiş, bir süre sonra da Çerkes-Rus yakınlaşmasına neden olmuştur. Kırımlıların kısmen de olsa Kafkasya’da Çerkesler üzerinde egemenlik kurarak onlar arasında İslamiyeti yaymada teröre başvurmaları, her yaştan Çerkes kız ve delikanlılarını devşirerek esir pazarlarına sürmeleri gibi⁷. Osmanlı’nın düşüncesi ise böyle bir bölgenin egemenlik altına alınarak Orta Asya’ya yönelik girişilecek eylemler için üs elde etmektir.

Kırım hanı Mengli-Giray Osmanlı Padişahı II.Beyazıt (1481-1495) döneminde Adige topraklarının bir kısmını işgal ederek Çerkeslerden, Osmanlılar adına vergi

⁴ III. IVAN (1462-1505), IV. IVAN (1534-1584) yıllarında egemen olmuşlardır.

⁵ CABAĞI, a.g.e., s. 21.

⁶ AYDEMİR, a.g.e., s. 29.

⁷ AYDEMİR, a.g.e., s. 29’a göre Çerkesler her yıl Kırımlılara 3000 çocuk vermek zorundaydı.

almaları, topraklarını yağmalamaları; yine 1610-1630 yılları arasında pek çok ganimet ile esir ettikleri gençleri, en iyi binek hayvanlarını Kırım'a götürmeleri, Osmanlı Padişahı II.Selim'in 1569 yılında İslamiyeti Çerkesler arasında kuvvete ve teröre başvurarak yaymaya çalışması Çerkeslerin Osmanlı ve Kırımlılara karşı direnişe geçmelerine neden olmuştur⁸.

Aslında Kafkas-Rúsyá ilişkilerinin istila anlamında ortaya daha belirgin bir biçimde Çar Petro zamanında çıktığı söylenebilir.

Petro'nun politik amaçlarını içeren vasiyetnamesi I.Paul'den başlayarak tüm haleflerinin ortak hedefi olmuştur. 1717 yılında Hive Hanlığına yaptığı sefer büyük bir felakete sonuçlanmasına rağmen, umutsuzluğa kapılmayan Petro bu kez doğuda ve güneyde şansını denemiştir. Komşularından İran, Afgan Kralı Mahmut'un işgali altındaydı. Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki topraklarını komşularının aleyhine genişletmeye başlamışlardı. Gelecekteki ticaret yollarının Türklerin eline geçmesinden korkan Petro, Türklerden önce davranarak Hazar kıyılarını işgal etmeye karar vermiştir⁹. Bir gerileme dönemi yaşayan, Osmanlı Devleti'nin Karlofça ve 1700 İstanbul Antlaşmaları ile kaybettiği yerleri geri alma konusundaki sabırsızlığı Rusya'nın böyle bir endişeye kapılmasına sebep olacağı kuşkusuzdur.

Bundan başka, Kafkas-Rus ilişkilerinde kronolojik bir sıra ile bazı olaylara değinmek faydalı olacaktır.

1711 : Adıge elçilerinin Çar I.Petro'ya dostluk istemlerini bildirmesi

1718 : Kırım Hanı Devlet Giray ve Gazi Giray'ın Kabardey bölgesine giderek, Çerkesleri İslam dinine çağırmaları kabul etmeyenlerin kılıçtan geçirilmesi¹⁰.

1722 : Petro'nun Derbend'i alması. Derbend'in önemi Asya ile Avrupa arasındaki yüksek ulaşım yollarının tek geçit yerinde olması. I. Bölümde de Daryal geçiti ile birlikte önemli bir ulaşım merkezi olduğundan bahsedilmişti.

⁸ NOGUMUKO, *Kadim Adige Tarihi*, Amman, 1953, s. 126. Nakleden AYDEMİR, s. 30.

⁹ John F. BADDELEY, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çeviren: Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul, s. 52 vd.

¹⁰ Bu olayda yazılan ilk Çerkes Tarihi kitabının, yazan papaz ile birlikte yakıldığı ifade edilir.

1723 : General Matiouşkin'in Bakü'yü aldığı bilinmekte. Ki bu fetih, -herşeyin anahtarı dediği Bakü'nün fethi- Çar Petro'ya büyük bir mutluluk verdiği söylenmektedir.

İran'da yaşanan hanedan değişikliğinden sonra İran'a hakim olan Nadir Şahın faaliyetleri de dikkatten kaçmamakta. 1732 yılında Nadir Şah, Rusya'ya yönelik tehdidinde, eğer Derbend ve Bakü'yü kendisine vermezler ise Osmanlı ile birleşebileceği şeklindeki ifade Rusya'nın o ana kadar aldığı yerleri geri vermesine sebep olacak, bu Rusya için onur kırıcı bir hareket olarak değerlendirilecektir. Sonraki dönemde 1739'da Nadir Şah'ın Osmanlı Devleti'ni yenmesi, Ruslara hiç olmazsa Osmanlı Devleti tehlikesiyle karşı karşıya olmadıkları güvenini sağlamıştır¹¹.

1765-79 savaşlarında temelin 1739 yılına ait Belgrad antlaşmasına dayandığı görülmekte. Ruslar Belgrad Antlaşması ile Mozdok bölgesinin, kendilerine bırakılan sınırlar içerisinde olduğunu iddia etmekteydiler. Kabardey Prenslерinin ise tam tersi, haklı olarak asırlardır sahip oldukları bu toprağı kendilerine ait olmaya devam edeceği şeklindeki kararlılıkları yeni bir savaş ortamını doğurmuştur.

2. 19 YY'DA KAFKASYA-RUS SAVAŞLARI

19. yy'da koloni kurma ve nüfus yerleştirme uygulaması Rusya tarafından Kabardey bölgesinde başlatılmıştır. Kısa süre içerisinde burada stanitsalar (Rus Kazak köyleri) ve müstehkem mevkiiler oluşturulmuştur. Bunlar bir bütün olarak Kabardey müstehkem hattını oluşturmaktaydı ki merkez ise Nalçik idi. General Yermelov, Genel Kurmaya gönderdiği 28.07.1822 tarihli raporunda: "Kabardey bölgesinin kısmen az olan nüfusunu ben eskisine oranla daha kısıtlı bir çember içine aldım ve yeni kurulan hat kordonu boyunca Malka ve Kuban nehirleri arasında boş yer bıraktım. Halen pek elverişli şekilde yerleşmemiş olan Rus Kazaklarını ve Rus köylülerini buraya yerleştirmeyi düşünüyoruz" demektedir¹².

¹¹ BADDELEY, a.g.e., s. 58. (Yine bu eserde 1735'lerden itibaren 25 yıllık süre boyunca Ruslar Terek hattında savunmada kalmışlardır. s. 59).

¹² Ali KASUMOV - Hasan KASUMOV, **Çerkes Soykırımı, Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi**, KAF-DER Yayınları, Ankara, 1995, s. 44.

Malka, Bakhsan, Şecem, Nalçık, Uruan, Çerek, Wunxu, Çaylan boyunca sıralanan hat, Kabardeyleri, hububat ekimi için elverişli ovalardan ve kış mevsiminde kullandıkları meralardan ayırmış olduğundan bu durum Kabardey feodalleri başta olmak üzere çok kişi tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Çar'dan topraklarını iade etmesini istemeye kadar gitmişlerdir¹³.

Kuban ötesinde Adigelere ait topraklarda koloni kurma ve işgaller 19. yüzyılın 30'lu yıllarında başlamıştır. Yine buna ilişkin bir raporda durum şöyle ifade edilmektedir¹⁴:

1. Dağlık arazilerin fethi ve oradaki halkların tutsak edilmesi için en önemli ve güvenli yol, bölgedeki hakim mevzi ve mntıkaları, topografik açıdan kilit noktaları ele geçirmektir.

2. Dağlıları dize getirmenin yolu, ovaları, verimli ve müsait toprakları onlardan koparmak ve buralarda Kazak Stanitsaları kurmaktır.

3. Onların tarla ve meralarını, ekenek ve bahçelerinin yok edilmesi, bu uygulamanın ardarda beş yıl sürdürülmesi, dağlıları çaresiz duruma düşürecek ve sonraki uygulamaları kolaylaştıracaktır.

4. Bana göre en etkilisi tarla ve meraların, ekeneklerin imhasıdır. Ovaları ele geçirerek Kazak stanitsaları kurulmalı ve bundan sonra uygun yerlerde istihkam noktaları oluşturulmalıdır¹⁵.

Bu yeni plan 30'lu yıllar boyunca yürürlükte kalmış pekçok yerleşim birimi yerle bir edilmiştir.

Rusya'nın ne pahasına olursa olsun bölgeyi ele geçirmek istediği şüphe götürmemekte olduğu açık. Peki Rusya'nın 19. yüzyılda daha başka aldığı tedbirler nedir?

¹³ **Kafkasya Arkeoloji Komisyonu Arşivi**, Tiflis 1878, Cilt 7, s. 863 vd. Ayrıca bkz. KASUMOV, s. 45 vd.

¹⁴ Rapor, Orgeneral Velyaminov'ca 20.5.1833'de Kafkasya Kolordu Komutanı Baron Rozen'e gönderilmiştir.

¹⁵ ROMANOVSKY, **Kafkaskiy Sbornik Dergisi**, C.7, s. 1544. Ayrıca bkz. KASUMOV, s. 45.

Bu konuda, Kafkaslarda da Rusya Komutanlığı'nın Anapa'dan Poti'ye kadar olan Karadeniz kıyısı boyunca karayolu yapılmasının kararlaştırılmasından söz edebiliriz. Ancak bu girişim başarıya ulaşmamıştır. Nedeni ise yerli halkın yoğun tepkisidir.

Bunun üzerine Rusya Karadeniz filosuna iki gemi daha ekleyerek kıyıda anapa ile Poti arasında devriye gezmesini sağlamıştır. Bu filo desteğiyle Gelencik, Gagra, Bomber'de küçük kaleler kurulmuştur.

1834-1840 yılları arasında Karadeniz sahil hattı kurulmuş, ayrıca Anapa kalesi restore ve takviye edilmiştir. Kuzeyde ve güneyde ortaya çıkan bu hatların Çerkesya'yı içine alarak yok etmek amacının göstergesi olduğunu söylemek mümkündür.

Rus ordusu içerisinde, Rusya'nın yöntemi konusunda rahatsız olanlarda yok değildi: Örneğin Adıgellerle iyi geçinmek ve ticari ilişkilerini sürdürmekten yana olan General Rayevskiy "Dağlılarla ticaretin yasaklanması onların zapt edilmesini ve yatıştırılmasını engelliyor. Osmanlıların etkili olmasını sağlıyor. Böylece dağlılar Rusya'dan ayrı olarak bağımsız şekilde yaşamaktan vazgeçmiyorlar" demektedir. Buna rağmen genel düşünce "Dağlarda uygarlığın geçerli olamayacağı ve dağlı aşiretlerin ancak ve ancak silahla dize getirilmesiydi"¹⁶.

Nitekim de hakim olan bu düşünce hayatta kaldı ve önceki yüzyıllardan farklı olmayan bir tablo 19. yüzyılda da kendisini gösterdi.

Ve en nihayetinde eşit olmayan koşullarda dağlıların, dev Çar ordusuna direnemeyeceği belliydi. Silah ve cephane bakımından akıl almaz derecede üstün olan Ruslara karşı yıllarca mücadele veren dağlılar için "son" gelip çatmıştır.

2.1. Şeyh Şamil Dönemi

Şeyh Şamil'in 1834 yılında imam olması, şüphesiz Kafkas mücadelelerinin en önemli dönemlerinden birine girişi ifade etmekteydi. İmam Şamil dönemi, bazı kaynaklara göre "adet, gelenek ve görenek zamanının" sona erdiği ve "şeriat zamanının" başladığı dönem olarak değerlendirilmektedir¹⁷. Bu dönem, aynı zamanda

¹⁶ Kubanskiye Oblastniye Vedomosti Gazetesi, 1891, s.84'den Nakleden KASUMOV, s. 51.

¹⁷ BADDELEY, a.g.e., s. 228 vd.

Kafkas Müridizminde en yoğun yaşandığı bir dönemdir¹⁸. Şamil'in bağımsızlık adına yaptıkları konusunda 1848'de Karl Marx'ın "Hürriyetin nasıl elde edilmesi lazım geldiğini Kafkasya Dağlılarından ibretle öğreniniz. Hür yaşamak isteyenlerin nelere muktedir olduğunu görünüz. Milletler, onlardan ders alınız" ifadesi dikkate değer görülüyor¹⁹.

Şeyh Şamil 1859 teslim oluncaya kadar döneminin en güçlü kara ordularından birine ve en önemli generallerine sahip olan Rus ordusunu her seferinde aciz bıraktığı ancak diğer bölgelerdeki halkların durumu, az sonra kısaca anlatacağımız Kafkasya üzerine oyunlar sebebiyle maalesef mücadelesi olması gerektiği biçimde sona erdiğini söylemek durumundayız (19. yüzyıldaki çarpışmalar konusunda ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Baturay Özbek, Çerkes Tarihi Kronolojisi)²⁰.

¹⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz, Aytek KUNDUKH , **Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)**, Hazırlayan: Tarık Cemal KUTLU, Gözde Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1987.

¹⁹ HIZAL, **a.g.e.**, s. 40.

²⁰ Baturay ÖZBEK, **Çerkes Tarihi Kronolojisi**, Ankara, 1991, s. 48 vd.

III. BÖLÜM

GÖÇ

1. GÖÇÜN HEMEN ÖNCESİNDE MEYDANA GELEN GELİŞMELER

19. yy. Avrupa Tarihi'nde Kırım Savaşı ve sonuçta imzalanan Paris Barış Antlaşması tüm ülkeler için önemli bir aşamadır. Avrupa'da güç dengeleri değişmiş, savaş sonucu büyük devletlerin politikaları da yenilenmiştir. Avrupa'da 1815 Viyana Kongresi fikirleri sona ermiş, Avrupa'da yeni bir politik dönem oluşmuştu (Kırım Sistemi). Paris Antlaşmasından sonra, Rusya uluslararası alanda güç kaybetmiş, İngiltere ve Fransa ise güç kazanmıştı¹. Rusya süper güç olarak Avrupa'dan dışlanmış, Avrupa ve Ortadoğu etkinliği kaybolmuştu. Karadeniz bölgesinde ve genel olarak Doğu Meselesinde insiyatif İngiltere'ye geçmişti². Rusya'nın zayıflaması, Karadenizin tarafsız ilan edilmesi ve Osmanlı Devleti'nin denge politikası İngiltere'yi böylesine güçlü hale getirmişti. Ancak İngiltere'nin aynı zamanda Kafkasya, Kırım ve Rusya'ya bitişik diğer topraklarda da yeni işgaller ve çıkarlar peşinde olduğunu söylemek gerekir. Kasumovların belirttiğine göre Rusya aleyhine Osmanlı Devleti ile birlikte birtakım entrika girişiminde olan İngiltere'nin amacı, Rusya'yı Terek ve Kuban ötesine sıkıştırarak kesin şekilde Kafkaslardan uzaklaştırmaktı³. Bu konuda da kullanabilecekleri malzeme tabii ki Kafkas halklarından başkası değildi. Söz konusu dönemlerde yoğun bir silah ve cephane sevkiyatı yaşanmış, bu olay egemen Osmanlı, İngiliz ve Fransız makamlarının bilgisi dahilinde olmuştur. Hatta Kasumov'un Rusya Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi'nden verdiği bilgiye göre: "1856 Mayısında Azipse Çayı üzerinde yapılan Nutukhay Meclis toplantısında kendisini Kırım Savaşında tüm dağlı halkların başkomutanı ve Osmanlı Devleti'nin Anapa'daki birliklerinin komutanı ilan etmiş olan Sefer Bey İstanbul'a göndermiş olduğu temsilcilere söz hakkı vermiş, bu temsilciler İstanbul'a gidip Osmanlı uyruğuna geçmek için başvurmuşlardı. Heyet

¹ KASUMOV, a.g.e., s. 209.

² Rifat UÇAROL, *Siyasi Tarih*, Ankara, 1992, s. 250, vd.

³ N.S.KİNYAPINA, *19. Yüzyılda Rusya'nın Dış Politikaları*, Moskova 1974, s. 3. Ayrıca bkz. KASUMOV, a.g.e., s. 209.

İstanbul'a gittikten sonra Padişah ile iki kez görüşmüş, birincisinde Padişah, Paris Antlaşmasını gerekçe göstererek, dağlıların Rusya yönetiminde kaldığını ve Osmanlı Devleti'nin hiçbir şey yapamayacağını belirtmiş, ikincisinde ise "Kendisine tebaa olarak yemin ederlerse ve atadığı görevliye kayıtsız şartsız uyarlarsa, Çerkesleri himaye edeceğini açıklamıştı. Buna ek olarak, İngiliz, Fransız ve Osmanlı gemilerinin Karadenizdeki hakimiyeti sayesinde dağlıların durumunu kontrol altında tutarak, Rusya'nın Kafkasya halklarına karşı askeri hareketına izin vermeyeceklerini vurgulamıştır⁴. İleride yaşanan göç olayı düşünüldüğünde, bir anlamda vaad denilebilecek yukarıda açıklamaların hayata ne kadar geçirilebildiği veya geçirilemediği açıkça görülecektir.

Bu arada 1857 de Rusya, "Kanguru" adlı geminin Çerkesya kıyılarına asker ve cephane ve silah götürdüğünü tesbit etmiş ve sert dille İngiliz ve diğer bandıralı gemilere karşı tedbirler alacağını belirtmiştir⁵.

Aynı dönemde, Rusya'nın bölgedeki hakimiyeti sağlaması konusunda ilginç bir durumda Karl Marks'ın 01.04.1857 tarihli Free Press gazetesinde "Çerkesya'da Bir Hain" adlı yazısında anlattığı Bandy ve arkadaşlarının çözüm için ürettikleri gizli bir yoldur. Bu yolla Çerkesya garantili, yavaş, aşamalı ve barışçı yolla Rusya tarafına çekilecektir. Senaryo şu idi:

1. Bütün ülkeyi yönetebilecek prestij ve güce sahip bir yerli Kinyaz (yönetici)'in seçilmesi,
2. Ne sultan ne de başka bir devletin yardımına ve desteğine güvenmemeleri için Çerkeslerin inandırılması ve ikna edilmesi
3. Dağlıları önceden hazırlanmış ve düşünülmüş planlarla askeri yenilgilere mahkum ve moral kaynaklarının edilmesi

⁴ **Gürcistan Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi**, fon 38, Sıra 7, Dosya 343, s. 108. Ayrıca bkz. KASUMOV, a.g.e., s. 216.

⁵ Söz konusu gemilere kıyı topçusu ve kruvazörlerden ateş edileceği ve İngiliz bandıralı gemilerin de aynı şekilde muamele göreceğine dair, İngiltere'nin St Petersburg Büyükelçisine bildirisi. **Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi**, Fon 548, Dosya 969, Leningrad, s. 13 vd. Ayrıca bkz. KASUMOV, a.g.e., s. 217.

4. Çerkeslere Rus Çarı'nı itibari devlet başkanı olarak kabul ettirmek. Haraç ve vergiden muaf olarak Rus garnizonlarına bölgede bulunma hakkı tanımlarını sağlamak.

Göç öncesi her iki tarafın yani, Rusya'nın da İngiliz-Osmanlı-Fransız makamlarının da ürettiği tüm senaryolar sonuçta Kafkas Halklarının, bir trajediye dönüşen yolculuğunu başlatacaktı. 1859 yılında Şamil'in teslim olmasından sonra, Muhammed Emin ve Yüzbine yakın Abzeh, silahlarını bırakıp, Çara bağlılık yemini etmişti. Çar, Muhammed Emine ömür boyu yıllık üçbin ruble emekli maaşı bağlamıştı. Natukhay ve Şapsığların başındaki Kharabatır, mücadeleyi devam ettirmek istediye de başarılı olamadı. Rus Çarına sadakat edenler içerisinde 8000 kadar Natukhuay da katıldı⁶.

1860 lardan sonra hala daha İngiliz-Osmanlı-Fransız yardımına yönelik söylentiler, demeçler ortaya çıktı. Ancak bunlardan hiçbirisi göçü engelleyemedi.

2. 1853'DEN ÖNCE KAFKASYA'DAN DIŞARIYA NÜFUS HAREKETLERİ

Çok eski dönemlerden itibaren Batı Kafkasya'dan (Çerkes-Abbaz bölgesinden) çok sayıda kişi köle olarak çeşitli ülkelere gönderilmişler ya da götürülmüşlerdir. Bunlar ya bir düşman kabilenin eline esir düştükleri için veya (kıtlık zamanı) bizzat kendi aileleri tarafından esircilere satılmaktaydı⁷. Kafkasya kıyılarında esir ticaretinin oldukça revaçta bir iş olduğu görülebilmektedir. Başka bir kabileden (özellikle de düşman ise) adam ya da kız kaçırmak yiğitliğin bir göstergesi olarak değerlendirilmekte ve çevre tarafından teşvik edilmekteydi. Bu şekilde elde edilen esirlerin Karadeniz'e indirildikleri ve burada esir tüccarlarına satıldığı, esir tüccarlarının da bu kişileri İstanbul, Halep Kahire gibi önemli merkezlere götürerek oralarda satması sıkça rastlanılan bir olay idi⁸.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Lesley, BLANCH, **Cennetin Kılıçları**, Çeviren İzzet Kantemir, Özal Matbaası, İstanbul, 1978.

⁷ Bedri, HABİÇOĞLU, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Nart Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.46 vd.

⁸ BALA, **a.g.m.**, s. 300.

Bu yolla Ortadoğuya gelen köleler, örneğin 1382'de Mısır'da iktidarı Kıpçak Memluklerin elinden alarak 1517'ye kadar Mısır'a hakim olmuşlardı. Osmanlı'nın Mısır'ı almasından sonra da bir süre etkinliklerini sürdürmüş isele de 18. yy'ın sonlarında Napolyon ve 19. yy başlarında Kavalalı Mehmet Paşa'nın darbeleriyle etkinliklerini kaybetmişlerdi.

Yine Habiçoğlu eserinde XVII. ve XVIII. yy'larda Osmanlı Devleti'ne Kafkasya'dan gelen göçlerin fazlaştığına işaret etmektedir. Daha öncekilere benzer bir biçimde erkekler yine asker olarak, kadınlar dadı, kalfa, genç kızlar ise odalık, cariye olarak kullanılmışlardır. Çerkes ve Abhaz kökenlilerin çoğunun yetenekleri ile Osmanlı Devleti'nde yüksek kademelere kadar çıkmış olduğu, hatta sadrazamlığa kadar yükselmişlerdir⁹. Bu durumun Osmanlı ile Kafkasya'nın yakınlaşmasını sağlayan bir unsur olduğu belirtilmektedir.

Kafkasya'dan asıl toplu göçler 1858 de başlamış ise de daha 1822'den itibaren Küçük gruplar Osmanlı topraklarına sığınmaya başlamışlardır. Bu tarihlerdeki Rusların Kuban ovasındaki istilasının böyle bir nüfus hareketliliğini doğurması doğaldır¹⁰.

3. RUSLARIN KUZEY KAFKASYADAKİ ÇERKESLER'E KARŞI POLİTİKALARINA ÖRNEK

"Rusların 19. yy'daki Kuzey Kafkas istilasını sırasında Babakov adlı Kazak köyüne yerleştirilmiş olan (sürgün edilmiş) bazı Abazalar 1858 yılında Kuban Nehri ötesinden bir kaç Abaza'yı geceleme üzere kabul etmişlerdi. Bunu duyan yönetim (Rus yönetimi) köyden 20 kadar aileyi Rusya içlerine sürgün etmeyi kararlaştırdı. Abazalar önce bölge askeri komutanına, daha sonra da Kafkasya Çar Vekili'ne yazıyla başvurarak bu haksız kararın durdurulmasını istediler. Ağustos ayında buraya bir birlik gönderildi. Abazaların hepsi mitralyöz ile delik deşik edildiler".

"1868 yılında Kudinetok Köyü, Osmanlı'ya göç emrini alınca hayvanlarını satarak Kerç yoluna koyulmuşlardı. Bölge komutanı Albay Dogmitsov peşlerine

⁹ BALA, a.g.m., s. 300.

¹⁰ HABİÇOĞLU, a.g.e., s. 47, vd.

düşerek köye dönmelerini emretmişti. Çerkesler ne yapmaları gerektiğini imamlarına sormuşlar, bağnaz imam: "Rusya hükümeti Çerkesler'i Ortodokslaştıracak. Bunu bildiğniz halde köye dönmek, Rus boyunduruğuna girmek, dini yadsımak ve isteyerek gavur olmak anlamına gelir" diye cevap vermesi üzerine Çerkesler de dönmemeye karar vermişlerdi. Daha sonra iki kişiyi Albay Domitsov'a haberci göndermişler, Dogmitsov habercileri tutuklayarak, arabaların arkasına mevzilenmiş Çerkeslerin üzerine toplarıyla ateşe başlamış. Çerkesler'in bir kısmı arabaların ardından ateş ederken, bir kısmı da atlarıyla yalın kılıç topların üzerine atılmışlardı. Bu olaydan çocuklu bir kadından başka canlı kalmamış. Dogmitsov iki büyük çukur kazdırarak, küçük ölüleri içine doldurmuştu. Ölenlerin sayısı kadın-erkeğiyle 233'ü buluyordu¹¹.

Yıllarca devam eden sözkonusu istilanın getirdikleri şüphesiz ki böyle bir iki olayla anlatılacak kadar az değildir.

Böylesine olumsuzluklar içerisinde Rusya'dan göç, 19.yy'da da trajik bir olaylar dizisinin sonucu olarak tüm çarpıcılığıyla ortaya çıkacaktır. "Bu olay bir avuç Çerkesin 11 Mayıs 1864 tarihine kadar, 4 gün içinde Rus ordusuna önemli bir darbe vurup, mahvetmesine gösterilen Rus tepkisi ve kuvvetli bataryaların altında Çerkeslerin hemen tamamının öldürülmesidir".

Bu facia Rusya'nın genişlemesine karşı Kafkasya'nın açmış olduğu ve yüzyıllarca devam etmiş olduğu mücadelesinin sonucusudur. Bu olaydan sonra Grandük Michel kardeşi olan Çar'a gönderdiği telgrafta:¹²

"Haşmetmeap, Kafkasya'daki şerefli savaşın kesin sonuca varmasından dolayı majestenizi tebrike muvaffak olmakla bahtiyarım. İtaat altına alınmamış olan tek bir kabile kalmamıştır. Bugün askeri birliklerin huzuru ile Yüce Tanrı'ya şükran makamında ruhani bir ayin düzenlenmiştir¹³.

¹¹ **General Musa Kundukhov'un Anıları**, Çev. Murat Yağan, Kafkas Kültür Dernekleri Yayını, İstanbul, 1978, s. 80 vd.

¹² Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi.

¹³ CABAĞI, a.g.e., s. 71.

Grandük Michel'in bu haberi Çar tarafından da büyük bir sevinçle karşılanmış, hemen bir kararname çıkarılarak, bütün Adigelerin (Çerkeslerin) Adige Vadisini bir ay içerisinde boşaltmaları emredilmiş, aksi davrananın savaş esiri muamelesi göreceği ifadesi kullanılmıştır. Emre Çerkeslerce uyulmuş, yüzde seksenden fazlası, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki, Anadolu'daki, Kıbrıs'taki ve diğer bölgelerindeki topraklarına göç etmek zorunda bırakılmıştır. Yalnız Rus subaylarının gözetimi altında Karadeniz limanlarından karaya çıkarılmış olan Çerkesleri hesaba katan resmi belgelere göre 1864 yılının ilk yarısında Trabzon, Samsun, Sinop'a çıkarılan Çerkeslerin sayısı 260.000 kişi idi. Resmi belgeler 1858 yılından, 1861 yılına kadar 308.000 Çerkesin göç etmiş olduğunu göstermekle birlikte, buna, kaçanlar, yolda ölenler, ve daha önce göç edenlerin katılması halinde sayının yarım milyonu geçeceği tahmin edilmektedir. Kayıklara bindirilmiş, dallardan yapılmış kulübeler yerleştirilmiş, ekseriya yiyecek içecekten mahrum, kötü hava şartlarına ve kötü davranışlara maruz kalmış olan göçmenlerin, çektikleri ıstırapları ve bunlardan ne kadarının ölmüş olabileceğini tahmin etmek güç olması gerek¹⁴.

4. ÇERKESLERİN GÖÇ ETTİRLİMSENİDE OSMANLI DEVLETİ VE RUSYA'NIN ROLÜ VE ÖN HAZIRLIKLARI

Padişah başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin resmi makamları, Çerkeslerin kendi bilgileri dışında göçe zorlanmış ve kendileri de dara düşmüş bu müslüman kardeşlerine kapılarını açmışlardı. Osmanlı Devleti, içine düştüğü ekonomik, siyasal, askeri bunalımlar ve yüzyıllardır değişmeden süregelen göç politikası gereği Çerkeslerin göçünü isteyen taraflardan birisidir¹⁵. Peki Osmanlı böyle bir göç ile problemlerini nasıl çözümlerirdi? Kendi nüfus azlığını gözönünde tutan Osmanlı

¹⁴ CABAĞI, a.g.e., s. 72. (Bu kısım Eysee Reclus'un bilgilerinden aktarılmıştır. Cabağı bu ifadeye farklı rakamlarla karşı gelmiştir. O'na göre 1864 deki sayı 750.000 dir. ve 1865'de de 30.000 kişilik Çeçen ve Dağıstanlı grubun geldiği belirtilmiştir. s. 72)

¹⁵ Kemal KARPAT, "The Eviction of the Circassian from the Caucasus and the Balkans, and Their Settlement in Syria" 3. Uluslararası Bilad Al Şam Tarihi Konferansında Sunulan Çalışma, Amman, Nisan 1980, s. 5. Ayrıca bkz. Nihat BERZEG, *Çerkes Sürgünü (Gerçek Tarihi ve Politik Nedenleriyle)*, Takav Matbaacılık, Ankara, 1996. s. 121.

Hükümeti, Çerkesler'in yerleştirilmesiyle Rumeli ve Anadolu'da Müslüman nüfusu artıracığını ve ordu için nitelikli bir savaşçı güç sağlayacağını düşünmüştü. 1856'da bazı Çerkes kabilelerin Osmanlı'ya göç ettirilmesi konusunda Rusya ile bir anlaşma yapılmıştı¹⁶. 9 Mart 1857 de "Göçmenler Kanunu" çıkarılmış, 1860'da General Lenis Melikov İstanbul'da göç ettirme ile ilgili yeni bir anlaşma için bulunmuştur¹⁷.

Göçmen Kanunu, Karpat'tan nakleden Berzeg'e göre oldukça çekicidir. Bu çekici maddeler Çerkesleri Osmanlı Devleti'ne özendirerek biçimde hazırlanmıştı. Bu kanunda:

Osmanlı Devleti topraklarına göçedecek herkesin can, mal güvenliği ve hürriyeti Halife Sultan'ın güvencesi altına alınıyordu.

Göçedenlere, tüm vergilerden muaf olarak arazi dağıtılacaktı.

Rumeli'ye yerleşecekler 6 sene, Anadolu'ya yerleşeceklerse 12 sene askere alınmayacaktı¹⁸.

5 Ocak 1860'da Göçmen İşleri Komisyonu kuruldu.

Osmanlı Devleti için, bu ifadeden çıkarılacak sonuç, herşeyden çok önce göç olayından haberdar olduğudur. Göçün diğer ayağını ifade eden Rusya'nın da Osmanlı'daki hazırlıklardan haberdar olduğu bilinmektedir. Rusların Kuzey Kafkaslılara yönelik sundukları seçenek de hayli ilginç görülmekte "Ya dağlardan inecek ve gösterdiğimiz yerlere yerleşeceksiniz, ya da Osmanlı'ya gideceksiniz". Rusların gösterdikleri yerlerin bataklık ya da çorak alan olduğundan yola çıkarak, Kuzey Kafkasyalıların aslında seçeneksiz olarak Osmanlı Devleti'ne gönderilme kararına tabi tutulacakları söylenebilir.

¹⁶ Osmanlı Hariciye Vekaleti Arşivi: İdare, 687, 60852/216, 21 Aralık 1862 ve 177, 6513/139, 8, 21 Aralık 1862'den nakleden Kemal KARPAT, s. 19. Ayrıca bkz. BERZEG, s.121.

¹⁷ O.H.V.A. İdare, 687, 60852/216, 21 Aralık 1862 ve 177, 6513/139, 8, 21 Aralık 1862'den nakleden Kemal KARPAT, s. 19. Ayrıca bkz. BERZEG, s 121.

¹⁸ Berzeg eserinde, Babı-ali'nin Göçmen Kanunu'ndan çok önce 3 Mayıs 1865'da Silistre Valiliği'ne gönderdiği talimatta "10 yıl vergi muafiyeti ve 25 yıl askere alınmama" maddesi olduğunu, Başbakanlık Arşivi, İrade Defteri Sene 1272, Dahiliye No: 22622 den naklederek anlatıyor: BERZEG, a.g.e., s. 121.

Çerkeslerin göçüne karşı çıkanların hiç olmadığını, kaderlerine boğun eğip tamamının yollara düştüğünü söylemek hata olur. Küçük bir grup daha olsa bazılarının, tepki gösterip savaşa devam edilmesi yönünde kararlı oldukları görülmekteydi. Örneğin Wubihlar'ın göçe karar verdikleri son toplantılarında sarf edilen şu sözler dikkat çekicidir. "Siz değil miydiniz Tanrı aşkına, gavurlar bastı, Gazavat diye bağırınlar! Gavazat için savaşanlara cennetin kapıları sonuna kadar açık olacak diyenler. Önümüze düşüp bizi savaşa götürenler. Şimdi hiç savaşmadan gidebileceğiniz bir cennet buldunuz. Kuşkusuz Osmanlı yurdu olsa gerek ki oraya gidelim, denize açılalım diye diretiyorsunuz"¹⁹.

4.1. Askeri Gücün Artırılması İçin Göçmenlerin Kullanılması

İlk göç edenler, Rumeli'ye yerleştirilmiştir. Osmanlı devletinin Kırım Savaşı sonrasında göçürerek Rumeli'ye yerleştirdiği Tatarlardan beklentisi Müslüman nüfus yoğunluğunu artırmak ve Dobruca'daki işçi eksikliğini gidermek idi. Bu beklentiler bir dereceye kadar gerçekleşti²⁰. Osmanlı Devleti kayıtlarında 19. yy ortalarında imparatorluğun toplam nüfusu 36 milyona yaklaşık olduğuna işaret edilmektedir. Burada Rumeli ve diğer bölgelerdeki nüfus dağılımı dikkat çekicidir. Bu nüfusun 10 milyon 700 bin'i hemen hemen tamamı Müslümanlardan oluşan Asya topraklarında, 15 milyon 700.in'i de 12 milyonu Hıristiyan olmak üzere Avrupa'da (Rumeli'de) bulunmaktaydı. Bu da, bölgede Müslüman egemenliğini sağlamak konusunda, Müslüman göçmenlerden yararlanılması yoluna gidişte etki sahibi olacaktır²¹.

Aslında Çerkeslerin Rumeli'ye göçürülmesinden Osmanlı Devleti'nin öncelikli beklentisi bu bölgedeki polisiye ve askeri gücü artırmaktı. Bu nedenle, askerlikten

¹⁹ Rahmi TUNA, "Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü", **Kafkasya Üzerine 5 Konferans**, Kafkas Kültür Derneği Yayınları, İstanbul, 1977, s. 139.

²⁰ Marc PINSON, "Kırım Savaşın'dan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskanı", **Çerkeslerin Sürgünü, (21 Mayıs 1864)**, s. 43'de bu göçmenlerin Kırım'dan çekilirken ordu ile birlikte gelen Kırım Tatarları ve Tavridian bölgesinden Osmanlı'ya gelen Tatarlar olduğu ifade edilmektedir.

²¹ V. ALLEN, **Kafkas Harekatı**, Ankara, 1966 s. 107. Nakleden AYDEMİR, a.g.e., s. 98.

muafiyetlerine (Bazı kaynaklarda 12, bazılarında 20-25 yıl) karşın, Osmanlı topraklarına ayak basar basmaz sürekli askerliğe teşvik edilmişler ve onlardan gönüllü adıyla askeri birlikler oluşturulmuştu²². Osmanlı topraklarına çıkan göçmenlerin içinde bulunmuş oldukları açlık, hastalık vb. olumsuzluk durumu onları gönüllülükten ziyade zorunluluğa götürmüştür. Daha Trabzon'a ilk ulaşanlardan 18000 genç askere alınmıştır. Bunun bir bakıma gençler arasında, çekiciliği olduğu da ifade edilmiştir. Çünkü orduya katılanlara yiyecek ve giyecek verilmekteydi. Bu yüzden de Köstence'ye ulaşanların hepsi askerliğe girmişlerdir. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nda bu gönüllülük tekrarlanıp, yeni kurulmuş Çerkes köylerinden asker toplanmıştır²³.

4.2. Ziraatle Uğraşanların Sayısının Artırılması ve Bataklık Bölgelerin İyileştirilmesinde Göç Ettirilen Çerkeslerden Yararlanılması

Dışişleri Bakanlığı arşivindeki bir rapor, göç ettirilen Çerkesler'in Çukurova, Birecik, Rakka bölgelerine yerleştirilmesini önermekteydi. Bu raporda bu nedenden dolayı sözü edilen bölgelerde tarımcılığın gelişmesinin beklendiği de belirtilmişti. Özellikle 19. yüzyıla kadar-sıtma hastalığı nedeniyle- pek beğenilmeyen ovaların tabanları ve diğer alüvyal birikim alanlar göçmenlerin yerleşimine açılmıştı²⁴.

4.3. Hristiyanların Çoğunlukta Bulunduğu Bölgelerdeki Müslüman Nüfusun Artırılması Amacıyla Göç Ettirilenlerin Yerleştirilmesi

Balkanlarda Sırp, Bulgar, Yugoslav, Arnavut, Yunanlılar arasında dağıtılmak suretiyle yerleştirilen Çerkeslerden beklenen, Müslüman nüfusun çoğaltılarak, devlet otoritesinin güçlendirilmesi idi.

²² Marc PINSON, *Ottoman Colonisation of The Circassians in Rumili After The Crimean War*, Sofia, 1972, s. 83. Ayrıca bkz. BERZEG, a.g.e., s. 132, vd.

²³ Ayrıntılı bilgi için: BERZEG, a.g.e., s. 132 vd.

²⁴ Necdet TUNÇDİLEK, *Türkiye'nin İskan Coğrafyası*, İstanbul, 1967, s. 24. BERZEG, a.g.e., s. 137.

Rumeli'nin dışında Anadolu'daki bazı Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu il ve ilçelere, göç ettirilenlerin yerleştirilmesine önem verilmiştir: Mudanya, Gemlik, Bandırma ve Erdek'de Hıristiyan nüfus çoğunluğu olduğundan Kaymakam yardımcılarının Hıristiyanlardan seçilmek zorunda kalındığı ve buralara acilen göçmenlerin yerleştirilmesine dair belge ve bu belge de bağlı olarak ortaya çıkan Marmara Bölgesi'nde 120'den fazla Çerkes köyünün varlığı, değinilmesi gereken bir olaydır²⁵. Bu yerleşimler ile ilgili daha geniş bilgi ileride verilecektir.

Sözkonusu neden ile ilgili örnekleri çoğaltmak mümkün: Şamil Jane'nin yine Yamçı dergisinde yayınladığı ve Başbakanlık arşivi 1494 sayılı 7 Cemaziyelevvel 1319 tarihli belgeden alıntı yaptığına değindiği makalesinde Malazgirt ve Muş'ta Ermenilerden yakınılarak buradaki Müslüman sayısını artırmak için Ermenilerin yollarının birleşme noktası olan Sason Dağ'ları çevresindeki araziye çerkes göçmenlerinin yerleştirilmesi istenmektedir.

Bir başka örnek ise, Adapazarı'na gönderilen Çerkeslerin sayısı 40000'e ulaştığında şehirdeki Hıristiyanlar İstanbul'daki İngiliz elçiliğine temsilciler göndererek bu durumdan yakınmaları ve buna bağlı olarak İngiliz elçisi Layard'ın Osmanlı Hariciyesi'ne gönderdiği 20 günlük ara ile iki resmi belgede bu yerleştirmenin engellenmesi isteğidir²⁶.

Yine, Yunanistan'ın, göçmenlerin sınır bölgesine yerleştirilmesine karşı çıkışları, Muş'a yerleştirilecek olanlar için İstanbul Ermeni Patriği'nin durumu İngiliz Elçiliğine şikayeti, Rodos Girit ve Kıbrıs'taki iskan hareketlerine adanın Hıristiyan sakinlerince tepkiyle karşılanması, Larnaka'ya gitmekte olan Timova adlı gemideki Çerkeslerin Kıbrıs adasına yerleştirilmesine tepki sebebiyle, geminin rotasını değiştirerek Antalya'ya geri dönmesi, Beyrut'taki protesto hareketleri, Akka'ya gönderilen 1200 Çerkesin karaya çıkmasına engel olunduğu-ki bu engelleme ve protesların temelinde İngiltere vardır-görülen diğer olaylardır²⁷.

²⁵ Şamil JANE, "Asimilasyon". *Yamçı Dergisi*, S. 7, s. 261.

²⁶ *Rumeli'den Türk Göçleri*, Belgeler'de yer alan İngiliz elçisi Layard ve Dış İşleri Bakanı Salisbury arasındaki yazışmalardan nakleden BERZEG, a.g.e., s. 139.

²⁷ BERZEG, a.g.e., s. 139.

4.4. Devlet Otoritesinin Zayıf Olduğu Bazı İç Bölgelerde ve Sınırlarda Tampon Bölge Olarak Çerkeslerin Yerleştirilmesi

Çerkeslerin yoğun olarak buldukları yerleşim bölgelerin gösteren bir haritaya bakılacak olursa, Anadolu'da çeşitli yerlere yerleştirildikleri görülür.²⁸ Anadolu'nun kuzeyinde Sinop ve Samsun'dan başlayarak güneye doğru Amasya, Çorum, Yozgat, Sivas, Kayseri, Maraş, Adana, Antakya illeri ve bu illerin ilçelerine Çerkeslerin yerleştirildikleri göze çarpmaktadır. Bu bölgeler 1800'lü yılların başlarından itibaren bazı sorunların yaşandığı ve 19. yy'ın ikinci yarısında sorunların daha yoğunlaştığı bölgelerdi. İşte Çerkesler, Osmanlı için bir tampon güç oluşturacaklardı. Hatta bu şerit, daha güneye doğru uzatılmış ve içine Suriye ve Ürdün (Bilad Eş Şam)'ü içine almıştır. Buradaki sorun ise Osmanlı'ya uyumlu yerleşik Araplar ile yağmacı Bedeviler arasına Çerkeslerin yerleştirilmesi ile son bulmuştu²⁹.

Mardin'de Kербela şehrine kadar uzanan bölgede ve Kayseri-Sivas arasında Uzunyayla'ya göçebe Avşar ve Türkmen aşiretlerinin yalnızca yaylak olarak yararlandığı yerlere Çerkesler yerleştirilmişlerdi. Göçebe yaşamları yüzünden denetlenemeyen, vergi vermeyen bu aşiretlerin yerleşik düzene geçmeye zorlanmaları ve yalnızca yaylak olarak kullandıkları toprakların tarım alanına dönüştürülmesi amacıyla böyle bir iskan hareketine girişildiği muhtemeldir³⁰.

Rumeli'de 1863-66 yılları arasında da Sırp ve Bulgarlar arasına 250.000 ila 400.000 göçmenin getirilip yerleştirilmesi, Balkanlardaki panslavist eğilim ve eylemlerine karşı bir tedbir olabileceği şüphe götürmemektedir.

Yerleştirilme amaçları arasında bazılarını saydığımız, Çerkes göçmenlerinin Anadolu, Rumeli ve Ortadoğu'daki iskanı, Osmanlı'nın almış olduğu tedbirler, kapsamlı olarak bir sonraki bölümde anlatılacaktır.

²⁸ Bkz. Harita II.

²⁹ JANE, a.g.m., s. 260.

³⁰ Nartların Sesi Dergisi, Şubat 1980, s. 7. Ayrıca bkz. BERZEG, a.g.e., s. 141.

5. GÖÇLERİN BAŞLAMASI

Göç şüphesiz hem Osmanlı, hem de Rusya için, bazı politikaları gerçekleştirmek anlamında fırsat idi. Göçlerin başlamasına ve devamına ilişkin bazı dönemler ise şunlar idi.

5.1. I. Göç Hareketi (1858-1863)

Osmanlı ülkesine kitleler halinde göç 1858'de başlamıştır. İlk yıllarda gelenlerin daha çok Batı Kafkasya'dan (Kuban bölgesindeki Çerkes ve Nogaylardan) olduğu ve bir miktar göçmenin de Dağıstan yöresinden geldiği bilinmektedir.

Batı Kafkasya'dan gelenler 18 Kasım 1858'den, 28 Kasım 1859'a kadar geçen yaklaşık bir yıllık süre zarfında 17.003 kişiyi bulmuştur. Bunların büyük bir çoğunluğu Nogay idi (11.309'u) ve iskan edilmek üzere Adana ve Dobruca'ya gönderilmişlerdi. Kalan Çerkesler'in ise hangi boya mensup olduğunu Habiçoğlu: "184'ü Besleney, 2088'i Hatukuay, 696'sı Tam, 360'ı Bjeduğ şeklinde ifade ediyordu³¹.

1859'dan sonra savaşın daha çok Batı Kafkasya'ya doğru kayması, bölgeden göçlerin daha bir artmasına sebep olmuş, bu period 1863'e kadar devam etmiş, yalnız Ekim 1863'de Trabzon'da 5000 nüfus birikmişti.

Sinop ve Samsun limanlarında aşırı yığılma sonuçta, sorunların da giderek artmasına sebep olacaktır.

5.2. II. Göç Hareketi (Büyük Göç) 1863-1864

Ruslar'ın Çerkes ve Abaza kabilelerini Kuban'ın kuzeyine veya Osmanlı topraklarına göçe zorlanmaları bu tarihlerde yoğunluğun daha artmasına sebep olmuştu.

³¹ HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 75. (Habiçoğlu, bu bilgiyi eserinin 75. sayfasının 2 nolu dipnotunda, Yıldız Arşivi Esas Evrakı, 18, 553/151, 93, 34 den aldığını belirtmiştir).

Daha başlangıçta Abzah kabilesinden 50.000 kişinin göç edeceği haber verilirken 1864 yazında göç edenlerin miktarı 300.000'i bulmuştu³².

Rusya'nın Kafkasya limanlarında biriken göçmenleri bir an önce Osmanlı topraklarına nakletmeye çalışırken, hem bu sorundan bir an önce kurtulmak ve hem de Osmanlı Devleti'nin bu sorunla uğraşmasını ister bir tavır içerisinde olduğu ifade edilmektedir³³.

Büyük limanlardaki yığılma ve buna bağlı ortaya çıkan sorunlardan dolayı, Karadenizdeki küçük iskeleler dahi kullanılmaya başlanmış, özellikle en önemli varış limanı pozisyonundaki Trabzon'daki malum sebeplerden dolayı ortaya çıkan duruma bağlı olarak, yani yığılan onca insanın barındırılmaması sebebiyle, göçmenlerin çoğu Varna ve Köstence'ye limanlarına sevk edilmeye başlanıp oradan da iskan edecekleri Tuna nehrinin güneyindeki araziye gönderilmişlerdi³⁴.

1863-1864'de özellikle Çerkesler göç etmiştir. Çerkes kabilelerinden bazıları da tamamıyla (mesela Ubıhlar), bazıları nüfuslarının çoğunluğuyla (Abzah, Şapsığ Kemirguveyleyler, Makhoşlar, Natukhaçlar, Janeler) bazıları yarıyarıya (Besleneyleyler) göçetmişlerdir. Genel nüfusu göçten fazla etkilenmeyen tek kabile Kabartaylardı. Tüm bu nedenlerden dolayı da 1863-64 göçüne "büyük göç" denmektedir³⁵.

³² Kafkasya'dan göçedenleri sayısı hakkında Ali Paşa'nın Ağustos 1864 tarihli raporu, Takvim-i Vekayi'nin 5 Rebiül evvel 1281 / 9 Ağustos 1864 tarihli sayısında yayımlanmıştı. Ayrıca bkz. HABİÇOĞLU, a.g.e., s. 76.

³³ C.R.Von SAX, *Geschichte des Macht verfallens der Turkei*, Wien 1908, s. 371'den nakleden, Ahmet Cevat EREN, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul, 1966, s. 68.

³⁴ HABİÇOĞLU sözkonusu olay ile ilgili dipnotunda, bilgilerin Tercuman-ı Ahval'ın 19 Zilkade 1280 / 26 Nisan 1863 ve Takvim-i Vekayi'nin 13 Sefer 1281 / 18 Temmuz 1864 tarihli sayılarından alındığını belirterek burada Köstence ve Varna limanlarına bu tarihe kadar 60.000 göçmenin geldiği ifade edilmiştir.

³⁵ Bu dönemde Dağıstan'dan da bazı göçlerin geldiği söylenmekte ise de bu göçmenlerin sayısının diğerlerinin yanında son derece az olduğu

5.3. III. Göç Hareketi (1865-1877)

Mayıs 1865'de 3000 hane Çeçen ile Haziran 1867'de gelen 4000 hane kadar Abhaz göçmeni ve 1873'de gelmiş olan 3500 hane Çerkes dışında toplu bir göç görülmemiştir³⁶. 1869-73 yıllarında Doğu Kafkasya'dan belirgin bir biçimde göç hareketi artmıştır. Bu artışta buradaki Rus yönetiminin yerli halktan vergi ve asker toplamaya kalkışmasının rolü olmuştur.

1874'lerde oldukça azalan göçler sebebiyle, 1860'larda yoğunlaşan göçler dolayısıyla kurulan ve ileride daha ayrıntılı bir biçimde ele alacağımız Muhacirin Komisyonu lağvedilmiştir.

5.4. IV. Göç Hareketi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)

Rus ordularının Temmuz 1877'de Tuna'yı aşarak ilerlemeleri üzerine daha önce yoğun olarak Çerkeslerin yerleştirildiği Tuna Boyları ve Dobruca'da istila edilmişti. Rus istilasının güneye doğru gelişmesi, bölgedeki Bulgarların da cesaretlenerek isyan etmelerine sebep olmuş ve bu isyanların bölgede iskan edilmiş göçmenlerin zarara uğramasına sebep olmuştu. Rusların yaklaşmakta olduğu haberi, bölgedeki Müslümanların büyük bir paniğe kapılmasını sağlamıştı. Apar topar güneye doğru yola çıkmışlar, İstanbul'a bir an önce ulaşabilmek için çaba sarfetmişlerdir³⁷.

Bu karışıklık içerisinde yollarda tıkanıklıklar yaşanmış, bir taraftan Rus ve Bulgar saldırılan diğer taraftan da kış mevsiminin getirdiklerinden dolayı bir çoğu yollarda kalmıştır.

Böylece kara yolundan göç edenlerin büyük bir kısmı Edirne ile İstanbul arasına yığıldılar. Bunların miktarı Mart 1878'de 300.000 civarını bulmuştu³⁸.

³⁶ Başbakanlık Arşivi, İrade Meclis-i Mahsus 1408, 1136, 1522 no'lu tezkere ve ayn defter 1141'deki 7 Şevval 1290 / 28 Kasım 1873 tarihli tezkereden nakleden HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 80. (Son tezkerede Samsun'a gelmekte olan göçmenlerin 2000'den fazlasının Sivas'taki Aziziye Kazası'na (şimdiki Pınarbaşı) gitmek istedikleri bildirilmiştir.

³⁷ Bkz. Tercuman-ı Hakikat'in 18 Receb 1295 / 18 Temmuz 1878. Ayrıca bkz. Bilal ŞİMŞİR, Rumeli'den Anadolu'ya Göçler, Tarih Kültür Araştırma Enstitüsü, c.II, Ankara, 1968, s. 152 vd.

³⁸ Başbakanlık Arşivi İrade. Dahiliye, No: 63392. Ayrıca bkz. HABIÇOĞLU, a.g.e., s.83.

Ayrıca Varna ve Rusçuk limanlarında da gemilerle alınan binlerce göçmen Anadolu ve Suriye taraflarına sevk edilmişti. Bunların büyük bir kısmı Çerkesler'den ibaret gibi görünmekteydi. Bunların daha baştan beri Rumeli'ye geri gönderilmeyerek Anadolu ve Suriye'de iskan edilmelerine karar verilmişti. Bu nedenle bekletilmeksizin iskan yerlerine en yakın iskelelere (İskenderun, Beyrut, Trablus, Şam vs) sevk edilmişlerdi. Bu şekilde 1859-1864 yılları arasında Rumeli'de yerleştirilmiş olan 175.000 den fazla Çerkes bu kez Anadolu, Suriye, Filistin ve Lübnan'a nakledilmişti. Rumeli de yalnız Kosova Ovası'nda 2-3000 kadar Çerkes'in kalmış olduğu tahmin edilmektedir.

1878-1907 dönemlerinde gelen göçmenlerin ise Çerkes kökenli olmadıkları bilinmektedir.

6. GÖÇLERDE KULLANILAN ARAÇLAR (YOLLAR-TAŞITLAR)

Bu konuda Rusya Kafkasyalıları'ı göç ettirme yöntemi içerisinde özellikle deniz yolunu kullanmıştı.

Başlıca çıkış limanları güneyden kuzeye doğru: Batum, Poti, Sokhumi, Adler, Psow, Candriş, Tuapse, Tsemez, Anapa Taman ve Kerç idi³⁹. Bazı kaynaklarda bu merkezlerin dışında Soçi ve Rostov da sayılmaktadır⁴⁰. İndirme limanları ise: Trabzon, Samsun, Sinop, Akçakoca, İstanbul, Mudanya, Çanakkale, Gelibolu, Selanik, Köstence ve Varna olmuştur. Balçık ve Mangalya'ya (Romanya'nın Dobruca İskelesi) gönderilen göçmenler de var idi⁴¹.

Kara yoluyla yapılan göçler, genelde kendi öküz arabaları ile yapılmış olup, Doğu Anadolu'dan gelmişlerdir. Yalnız büyük bölümünün deniz yoluyla yapıldığının tekrar altını çizmek yararlı olacaktır.

³⁹ BERZEG, a.g.e., s. 148.

⁴⁰ TUNA, a.g.e., s. 145.

⁴¹ AYDEMİR, a.g.e., s. 135. Ayrıca bkz. Harita: (II)

Deniz yoluyla yapılan göçe dair Ahmet Hazer Hızal eserinde göç sırasında fazlaca yaşanan bazı trajik olaylardan bahsetmiştir⁴². Örneğin Hızal Rus tarihçilerinden A.P.Berje'den nakleden Varşova 1933 de yayımlanan Kafkasya Dağlıları Mecmuası'ndan naklettiği bir olayda bu trajediyi çok güzel göstermiştir.

Kısa bir dönemde bu güç koşulların en fazla taşımacılıkta kullanılan gemi ve mavnaların sahiplerine yaradığı ifade edilmektedir. Bu kişiler, Rus ya da Osmanlı Devleti yetkililerinden aldıkları paradan başka göçmenlerle de pazarlığa oturmuşlar 30 yolcu başına bir çocuk almak şeklinde köle ticareti yapmışlardır⁴³.

Fonvil'den aktarılan diğer bir kaç çarpıcı olay da "Gemicilerinin gözleri doymuyordu. 50-60 kişilik yelkenlilere 300 kişiden fazla sürgün Kafkasya'yı balık istifi dolduruyorlardı. Biraz su ve azıktan başka yanlarına hiç bir şey alma özgürlüğü yoktu. 5-6 gün denizde kalındığında suları ve azıkları biten, salgın hastalıkların zayıflattığı sürgünlerin bir çoğu yolda ölüyordu. 600 kişiyle yola çıkan bir gemiden denizi aşır sağ olarak karaya çıkabilenler yalnızca 370 kişi. Nusret Bahri gemisine Tsemez'den 470 kişi bindirildi. Fırtınaya yakalanıp kayaya vuran bu gemiden yalnızca 50 kişi kurtulabildi. Gemilerde ölenleri gemiciler hemen denize atıyorlardı. Arkadan gelen gemidekiler ölümlerin suda yüzdüğünü izliyorlardı. Bir Abhaz kadını ölen çocuğunu denize atmamaları için günlerce ninni söyleyip kucağında uyutuyormuşcasına salladı. Çocuğun ölüsü kokunca anlayıp, zorla kadından koparıp denize attıklarında, anne de ardından kendisini denize attı" şeklindeydi⁴⁴

Görülen o ki bu bir göç değil bu bir sürgündür. İnsanların yüzlerce yıl oturdukları, yaşadıkları ana vatanlarından sökülerek böylesine bir perişanlığa itilmişliklerinin göç denilen sosyal bir olguyla karşılanması mümkün değildir.

⁴² HIZAL, a.g.e., s. 45 vd.

⁴³ A.FONVİL, *Posledniy God Vayni Çerkessiya za Nizavissimost (1963-1864)*, Krasnodar 1927'den nakleden Karmoko Hamid, "Jılaç'e", Bagrat Şinkuba'nın kitabının Adıgece çevirisi ek belgeler, Nalçik 1989, s. 291 vd. Ayrıca bkz. BERZEG, a.g.e., s.149.

⁴⁴ FONVİL, a.g.e., s. 292.

Meram'ın **Takvim-i Vekayi**'den naklettiği bilgi ise Osmanlı Devletinin bu olumsuzlukları hafifletmek konusundaki girişimleridir. Burada şöyle denmektedir: “Çerkesistan’ın kesin işgalinden kaynaklanarak şu anda toplu göç olayı bütün önemi ve büyüklüğüyle ortaya çıkmış olup; Çerkes halkında çok sayıda kişi yerlerinden yurtlarından kaldırılıp Osmanlı Devleti’ne göç amacıyla her türlü zorunlu ihtiyaçlardan yoksun olarak birdenbire kıyılara dökülmüş ve orada bulabildikleri küçük gemiler ve sandallarda kapasitelerinden bir kaç kat fazla sayıda dolmuş olmaları ve bu koşullarla gelerek ulaştıkları kıyılarımızda devletimizin ön hazırlığı olmaması nedeniyle bir çok sıkıntı ve zorluklarla karşılaştıkları ve ölenlerin olduğu bu durumun onarılması ve düzenlenmesi için Sultan’ın emriyle göçmen ailelerinin devletin donanmasından gemiler ve vapurlar gönderilerek, kiralanan ticaret gemilerinin sayılarının artırılarak taşıma olanaklarının gereksinimi karşılaması...”⁴⁵.

Bu ifade de dikkati çeken iki önemli nokta vardı. Birincisi Osmanlı Devleti’nin sözkonusu perişanlıktan haberdar olması ancak olayların bir anda gelişmesi karşısındaki, ilk zamanda tedbirsiz yakalanması. İkincisi ise 1856’larda bir göç hareketine dair Rus anlaşması ve 1857’de göçmen Kanunu hazırlandığı halde Osmanlı Devleti’nin söz konusu göçün boyutunu anlayamamış olması ve gerekli önlemleri almamış olmasıdır.

⁴⁵ T.V., no 760 (5 Rebiülevvel 1281 / 8 Ağustos 1864) Ayrıca bkz. A.Kemal, **MERAM, Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, Kitapçılık Limited Şirketi, İstanbul, 1969, s. 453.

IV. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ VE GÖÇ

1. OSMANLI'NIN GÖÇLERE BAĞLI OLARAK ALMIŞ OLDUĞU ÖNLEMLER

1.1. Muhacirin Komisyonu

Böylesine olumsuzluklar içerisinde Osmanlı ülkesine ayak basan göçmenlerin iskani ile ilgili Osmanlı Devleti ne tür önlemler almış, bu iskan hareketinin gerçekleştirilmesinde hangi resmi kuruluşlar ilgilenmiş ve iskan hangi kentlerde yoğunlaşmıştır.

Göç ve göçmen işlerinin Osmanlı Devletinde, 16 Ocak 1860'a kadar İstanbul Şehremaneti (İstanbul Belediye) tarafından yürütülmüştü¹.

1858 den sonra göçlerin yoğunlaşması ve yalnız belediyenin değil, İstanbul'un dahi gelen ve birbiri üzerine biriken göçmenleri artık barındırıp ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma düşmesi ve belediyenin de zaten kendi işleri olduğu düşüncesiyle, bu işlerle uğraşacak özel bir teşkilatın kurulmasına karar verilmiştir. Bu teşkilat "Muhacirin Komisyonu" idi.²

Bu komisyon gelen göçmenleri misafir etmek, iskan yerlerini (boş kullanılan veya devlete ait arazileri) tesbit etmek, onları bu yerlere nakletmek ve gerekiyorsa

¹ EREN, a.g.e., s. 40. (Şehremaneti'nin 1831'de kurulduğu, ancak modern bir hale 1855'de geldiği anlatılmıştır).

² Bedri Habiçoğlu'nun naklettiğine göre belediyeye göçmen işleri verilmeden önce duruma göre vilayetlere özel talimatlar gönderilerek veya doğrudan doğruya vilayetlerin kendileri tarafından yapılan yardımlarla göçmenlerin iskanları sağlanmaktaydı. Daha sonraları göçmenler önce İstanbul'a getiriliyor, oradan da vilayetlerde tesbit edilen yerleşme yerlerine gönderiliyordu. Bu nedenle bu işler Şehremanetine verilmişti. Göçmenlerin geçici olarak misafir edilmeleri ve iskan yerlerinin tesbitinden sonra gönderme işlemi bu kurumca sağlanıyordu. (Şehremaneti'nin artan göçmen sayısı karşısındaki yetersizliği yüzünden muhacirin komisyonunun kurulması yine Habiçoğlu'nun eserinde, s. 107'de, **İrade-i Meclis-i Mahsus**'un 696 no'lu Arz tezkeresinden ve 25 Cemazilahir 1276 / 19 Ocak 1859 tarihli **Ceride-i Havadis** gazetesinden nakledilerek anlatılmıştır.)

evlerini, barklarını, hayvanlarını, tohumlarını vesaire vermek, misafir olarak buldukları veya yerleştirildikleri halde henüz ürün alamayan göçmenlere yövmiye ve diğer yardımlar yapmak, kışlık yakacak vermek, halkın yapacağı yardımları ve hazineden onlar için verilecek paraları sarf etmekle görevli idi.

Komisyonun ilk başkanı ise eski Trabzon Valisi Hafız Paşa idi. Hafız Paşa'nın Sivas ve Ankara vilayetlerinde iskanı sağlamak için bir süre sonra buraya gittiği bilinmekte. Rumeli deki iskanlardan Nusret Paşa sorumlu olmuş, Konya Vilayeti'nde aynı memuriyeti önce Mirliya Vehbi Paşa, sonra da Miralay Salih Bey yürütmüşlerdir³.

1864'deki göçler sırasında biri Sinop-Sivas, biri Amasya-Canik, biri Ankara, biri Konya, biri Hüdavendigâr-Aydın-Kütahya-Balıkesir, biri de Kocaeli, Kastamonu ve Bolu Sancakları için olmak üzere altı yeni İskan-ı Muhacirin memuru daha tayin edilmişti⁴.

1864'de gelen göçmenlerin iskanları büyük ölçüde tamamlanmasından sonra, 1866 yılında vilayet ve sancaklardaki sevk ve idare memurları lağvedilmeye başlanmıştı. Bu tarihlerden sonra büyük göçler olunca zaman zaman özel iskan memurları tayin edilmiş, yanlarına katip, tercüman ve zaptiyeler verilmişti. Göçmen gelişinin iyice azaldığından dolayı 9 Mart 1875'de "Muhacirin Komisyonu" da lağvedilmiş görevleri Zaptiye Nezareti'nde kurulan bir daireye verilmişti⁵. 1 Mayıs 1877'de ona da gerek görülmeyip ortadan kaldırılıp, göçmen işleri tekrar Şehremaneti'ne verilmişti.

13 Ağustos 1877'de savaş dolayısıyla (93 harbi) Rusların istilasına uğrayan Rumeli'den Anadolu ve Suriye taraflarına nakledilecek Çerkes-Abhaz göçmenleri ve

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade. Meclis-i Vala. 21976 ve 22848 den nakleden HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 108.

⁴ Rumeli'deki tüm işlerin Nusret Paşa tarafından yürütülmekteydi.

⁵ Nezarete ufak bir kadro ile beş kişilik bir komisyon meydana getirilmiş ve "Muhacirin Müdüriyeti" kurulmuştur. (BOA, İrade Meclisi Mahsus 1264 ve İ.M.V. 23885. Nakleden HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 109.

İstanbul'a doğru göç etmekte olan Türk Tatar göçmenlerinin durumları ile ilgilenmek için "Muhacirin Komisyonu" tekrar kurularak başına Sadık Paşa getirilmiştir. Ayrıca padişahın fahri başkanlığında "Muhacirin Encümen-i Ali" kurulmuştur.

Bu dönemlerde o kadar sıkça değişiklikler ve yeni kurumlar ortaya çıkmıştır ki bunlardan birisi de 1877-78 Osmanlı - Rus Savaşı'nda ateşkes sağlandıktan sonra, Rumeli'deki topraklarına geri dönecek olan göçmenlerin sevk işleri ile uğraşmak üzere kurulan "İade-i Muhacirin Muhtelit Komisyonu"dur.⁶ Rumeli'den gelen ve gelecek olan nüfusun Anadolu ve Suriye taraflarına sevki için Şerif Paşa memur edilmiş ve Şumnu'da da bir sevk komisyonu oluşturulmuştu.

Kuruluş işlevi 19. yy'ın sonlarına doğru çeşitlilik göstermektedir. 1894-97-99 yılları birleşmeler, dağılmalar, lağvetmeler ile geçtikten sonra 1913 de Dahiliye Nazırlığı'na bağlı bir müdürlük haline getirildi.

1.2. Talimatnameler

Göç ve göçmenlerle ilgili ilk talimatnamenin 1855 yılında çıkarıldığı tahmin edilmektedir. Bu talimatname Kırım Savaşı sırasında Kırım'dan ve Avusturya'nın işgal etmiş olduğu Eflak ve Boğdan'dan Osmanlı Devleti'ne sığınmak isteyenlerin iskanlarının sağlanması ile görevlendirilen Silistre Valiliğine gönderilmiştir. Bu talimatnamede yer alan göçmenler için gerekli olan arazinin ve öküz, tohum, araba ve evlerin parasız olarak verilmesi, on yıl müddetle her türlü vergiden ve yirmibeş yıl askerlikten muaf olmaları gibi hususlar daha sonraki talimatnamelerde de mevcuttu⁷.

Her tarafta uygulanmak üzere çıkarılan ilk genel anlamda talimatnamenin tarihi ise 5 Zilhicce 1272 / Miladi 7 Ağustos 1855 olarak görülüyor.

⁶ B.O.A. İdare Dahiliye 1149, Tezkere no 735. 15 Şevval 1295 / 11 Ekim 1878. Ayrıca bkz. HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 110.

⁷ HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 112.

Bu talimatnamede 1-2-3. maddelerde, Osmanlı Devleti'ne bağlılık göstermek ve kanunlarına itaat etmek şartıyla din ve mezhep ayrımı yapılmadan bu tarafa göç etmek isteyenlerin kabul edileceği belirtilmişti. Ayrıca Rumeli tarafından yerleştirilenlerin altı sene, Anadolu tarafından yerleştirilenlerin ise on iki sene müddetle her türlü vergiden ve askerlikten muaf olacakları hükmü ve 5 ve 6. maddelerde yer almıştı. Bu farklılığın temelinde yatan olgunun Rumeli'de iskana uygun arazinin daha fazla olması düşünülebilir. 8. madde, kendilerine parasız olarak verilen araziye yirmi yıl süre ile satamayacakları hükmü vardı. 13. maddede her göçmen ailesinin yerleştirilmesi, geçimlerini sağlayabilmek için ürün yetiştirmeleri veya bir iş kurabilmeleri için 60 altın mecdiyenin gerekli olduğu da belirtilmişti.

1861'de Konya'ya gönderilip iki yıldan beri iskanları yapılmayan göçmenlerin süratle iskanlarının tamamlanması göreviyle tayin edilen Mirliva Vehbi Paşa'ya bir talimat verilmiştir. Bu talimatta 1856 genel talimatından daha ayrıntılı idi. Buna göre Göçmenlerin misafir olarak buldukları yerlerde masrafların azaltılması için amelelik ve ortakçılık gibi işler bulunarak kendi geçimlerini sağlama-bilmelerini mümkün hale getirilmesi, evlerin inşaasında da yine kendi çalışmalarından yararlanılması tavsiye edilmişti⁸.

Yine bu talimatın diğer özellikleri içerisinde iskan masraflarının azaltılması için göçmenlerin üçer beşer parçalar halinde yerleştirilmeleri, fakirlikleri tesbit olunanlara yarımşar okka ekmek verilmesi, yerleştirilenlerin 8-10 ay içerisinde ürün alabileceklerinden yola çıkarak, bu süreden sonra yevmiyelerinin kesilmesi, hertürlü masrafın kaydedilmesi de vardı.

Ayrıca sözkonusu yerleştirmelerin bizzat devlet eliyle sağlanması durumunda masrafların daha az olacağı halde, devlet böyle bir yola sırf göçmenlerin

⁸ Ancak bu konularda ne yerli halka ne de göçmenlere baskı yapılmaması, şiddete başvurulmaması da ihtar edilmiştir. Göçmenler için yeni evler yapılmaktansa boş ve sahihsiz evlerin onarılarak barınak haline getirilmesi de yine daha ekonomik olduğundan dolayı uygun görülmüştü.

memnuniyetsizliği ile karşılaşmamak için başvurmamıştır⁹.

“Bundan böyle her iki aileye (Her aile 15 kişi olarak hesaplanmak suretiyle) bir çift öküz (700-1000 Kuruş değerinde), her aileye beşer kile tohumluk verilmesi ve en fazla 250 Kuruşa mal olacak birer evin inşası, gerekli zirai araçların göçmenlere parasız olarak verilmesi”de talimatta yer alan diğer hükümlerdir¹⁰.

Bu tedbirlerle göç olayının ekonomik yönü bir taraftan halledilirken, başka bir sorunun daha vardı. Aslında bu sorun göç olayıyla ortaya çıkan bir durum değildi. Eskiden beri süregelen bir efendi esir problemi idi ve göç eden Çerkes kabilelerinde bu durum kuvvetle yerleşmiş olduğundan Osmanlı Devleti'nin bunu yasaklamasının yoğun tepkilere sebep olacağı düşüncesiyle devlet hiç olmazsa esirlik olgusunu zayıflatmak için bazı tedbirler almak zorunda kalmış ve tedbirleri gizli tutularak sağlamak istemişti¹¹.

1863 yılında hazırlanan bu talimatnamenin kısa bir zaman içinde elde nüshalarının kalmaması üzerine, 12 Cemazilevvel 1282 / Miladi 3 Ekim 1865 de Meclis-i Vala tarafından yeni bir talimatname hazırlatıldı. Yine diğerlerinden farklı olmadığı, ufak tefek değişiklikler içerdiği görülen bu talimatnamede, 1853'den beri gelen göçmenlerin on-beş yaşına kadar olanlarına birer, daha büyük olanların ikişer kuruş yövmiye verilirken gelen nüfusun artması ve hazinenin para sıkıntısı nedeniyle, bundan böyle on yaşına kadar olanlara yüz dirhem büyüklerine ise yarımşar kuruş yövmiye verilmesi bu talimatta yer almıştı¹². Ayrıca iskanları üç yılı geçen göçmenlerin

⁹ “Çünkü göçmenler genellikle kabile ve akrabaları ile bir arada müstakil köyler halinde yerleşmeyi istiyorlardı”. HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 113, 3 no'lu dipnot.

¹⁰ Bir aile genelde 15 kişiden oluşmadığından dolayı, bir süre sonra daha gerçekçi bir ifade ile her aile 5 kişi olarak hesaplanmış ve her aile için öküz ve ev masrafları hariç, 150 kuruştan daha fazla masraf yapılmamasına ilişkin belirlemede bulunulmuştur.

¹¹ ...Umerası esir ve kabilelerin taht-ül Kahr kullanmaya alışmış olduklarından ve şu haller ise usul-ü adiley-i Saltanat-ı Seniyye ve Kavanin-i müessesey-i devlet-i aliyenin mugayırı düğünden hin-i iskanda ümera ile köleleri başka başka mahallere iskan ve i'va olunacaktır. Ayrıca 40 yaşına kadar gelmiş esirlerin satılması “Caiz değildir” denilmektedir. Şimdiye kadar esirler için tahsis edilen arazilerin tapuları onların efendileri namına verilirken, bundan böyle tapular kölelerin kendi adına verilecekti. HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 114 vd.

¹² HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 115.

ürünlerinden öşür alınarak, yeni gelen ve gelecek göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması da yeni bir çare olarak düşünülmüştü. Gelen göçmenlerden bu tarafta akrabaları bulunanların istedikleri takdirde bu akrabalarının yanlarına gönderilmelerine yardımcı olunacağı hususu da talimatda ek bir madde olarak bulunmaktaydı¹³.

1869-70 yılındada bir tane talimat müsveddesinin hazırlandığı bilinmesine rağmen yürürlüğe girip girmediği konusunda bilgi yoktur. Ama bu talimatta da iki özel konu dikkati çekmekteydi. Göçmenlerin ibadet ve eğitim işlerinin karşılanması ve bunlara önem verilmesi.

1877-78 yılında Muhacirin Komisyonu tekrar kurulduğunda yeni ve daha ayrıntılı ve maddeleri beş bölümden oluşan bu talimatnamede, birinci bölüm genel hükümleri ve muhacirin komisyonu ile ona bağlı komisyon-ların teşkilat ve görevlerini içine almaktaydı. İkinci bölüm, İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu'nun çalışmalarını, Üçüncü bölüm, Hesap Şubesinin, dördüncü bölüm iskan şubesinin, beşinci bölüm ise bölgelerdeki şubelerin çalışma esaslarını içermekteydi. Talimat toplam 48 madde olup, daha sonra başka bir talimatnamenin olduğuna dair bir kayıt yoktur.

İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonuna bağlı olarak “İdare-i Umur-u Hesabiye”, “İdare-i Umur-u İskaniye” muhacirin Umur-u sıhhiye komisyonları kurulmuştur.

Talimatın en önemli ve en yeni maddeleri içeren kısmında, kadın ve erkek göçmenlerden ellerinden iş gelebilecek olanlarına çeşitli devlet kurumlarında iş bulunarak böylece devlete daha fazla yük olmadan geçinebilmelerinin sağlanmasına gayret edilecekti¹⁴.

¹³ HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 115.

¹⁴ Dul ve kimsesiz kadınlara asker elbise ve çamaşırları diktirilmesi, erkeklerin bir kısmının ise çiftliklerde amele ve ortakçı olarak çalışmaları konusundaki karar.

Talimatın genel amacı, göçmenlerin bir an önce yerleştirilmesi, yerleştirme sırasında sıkıntı çekmemeleri ve mümkün olduğunca masrafsız bir biçimde yerleştirilmelerini sağlamaktı.

Bu ana talimatın dışında biri de vilayet merkezlerine kurulacak olan komisyonlar ile vali, mutasarrıf ve iskan memurları için de ayrı bir talimat hazırlanmıştı¹⁵. Yine beş bölümden oluşan bu talimatnamenin ise 37 maddeden oluştuğu ifade edilmiştir. İlk dört maddesinin vilayet merkezlerine gönderilecek olan İskan-ı Muhacirin memurlar (ki 12 tanedir) ile mahalli memurlar ve halktan seçilecek 7'şer kişilik komisyonlar ve onlara bağlı olmak üzere sancak, kaza ve iskelelerde şubeler kurulacağı belirtilmişti.

Bu talimatın göze çarpan yönü de, iskan mahallerinden göçmenlerin ayrılıp başka yerlere gitmelerine izin verilmemesi, zorunlu olarak bir başka yere gitmek durumunda olanlara "Mürûr Tezkeresi" verilmesi, yanında tezkeresi bulunmayanın derhal eski bölgesine iade edilmesine karar verilmesiydi. Ayrıca komisyonların ve mahalli idarelerin "bunların soğuk ve sıcaktan korunmalarına ve hiçbirinin açıkta ve hal-i sefaletde kalmamalarına gayret ve itina etmeleri de istenmişti.

Talimatnamenin 29. maddesindeki ilginç bir durum, iskana kadar göçmenlerin her hanesi on yerli hane tarafından misafir edilecek olmasıdır. Halkın yardımı ile ikişer, üçer gözlü evlerin inşa edilmesi de istenmişti. 31. maddede verilecek arazinin mutlaka sulu ve ormanlıklara yakın yerlerde olmasına ve yüksek, arızalı yerde olmamasına dikkat edilmesi, 32. maddede kişi başına verilecek arazinin 5verimliliğine göre) 20-60 dönüm arasında olabileceği ve aileden ayrı yaşayan her kardeş veya yakın akrabaya da ayrı ayrı arazi tahsis edilmesine ve tapuların kendilerine verilmesi hükmü getirilmişti¹⁶. Her evin inşası için 250 kuruşun tahsis edileceği, ancak evlerin daha ucuza çıkartılabilmesi için olabildiğince göçmenler ve halkın kol güçlerinden de

¹⁵ İ.M.M. 2786 ya ekli olarak. (2786 önceki anlatılan talimatnameyi ifade etmekte olup, asıl talimatname ile diğerinin aynı anda ortaya çıktığı görülmektedir).

¹⁶ "Muhacirin-i mevcudenin beher nüfusuna ol arazinin verimliliğine ve mevkiinin vus'atine göre yirmi dönümden, altmış dönüme kadar suret-i mütefavitede i'tası caiz olacak" (HABİÇOĞLU, a.g.e., s. 118).

yararlanılacağı belirtilmişti. Her haneye bir çift öküz ve bir araba verilecek 5-10 kile de tohumluk sağlanacaktı. Bu miktarlar önceki belirlenen miktarlardan daha fazla idi.

1.3. Göçmenler ile Yerli Halk Arasındaki İlişkiler

Osmanlı Devleti'nde yaşayan halkın Rusya ile Kafkas halkları arasındaki savaşta Kafkas halklarının göstermiş olduğu üstün başarıya sempati ile baktığı ve manevi anlamda büyük destek verdiği bilinmektedir.

Bu nedenlerle ilk yıllarda gelen göçmenleri halk kendi isteğiyle evlerine alarak misafir ediyor, iskan yerlerine kendi arabaları ile taşıyor, evlerini yapıyor, öküz, araba ve tohum gibi ihtiyaçlarını karşılıyor ve hatta arazilerini dahi ilk defa sürüp teslim ediyordu. Ayrıca yövmiyeleride halkın yaptığı para ve aynı yardımlarla ödeniyor ve eğer yetmezse kaza mal sandıklarından ödeniyordu. Böylece aşağı yukarı 1863 yılına kadar olan devrede, devlet hazinesinden ciddi bir ödeme yapılmaksızın göçmenlerle ilgili masrafları halkın kendisi karşılıyordu. Bu konuda Rumeli tarafı daha yüksek düzeyde bir gayret göstermiştir. Bunun da nedeni bilhassa o tarafta Hristiyanlara karşı Müslümanların kendi nüfus durumlarını kuvvetlendirecek bu tip göçleri daha çok istemeleri ve bir de oradaki Müslümanların genellikle daha zengin durumda olmaları idi. Bundan dolayı o tarafta göçmenlerin her türlü ihtiyaçları daha kolay karşılanıyor, daha çabuk yerleştiriliyorlar ve daha kısa zamanda refaha kavuşuyorlardı¹⁷.

Geri kalan miktarda ise çeşitli devletin ileri gelenlerinin vilayetler, sancaklar ve kazaların katkıları vardı. Bu arada 1864 de gelen göçmenler için İngiltere'de dahi yardım kampanyası açmış ve Lord Reddclife'in başkanlığında bir yardım komitesi dahi kurulmuştu ki bunun sonucunda oradanda ilk parti yardımı olarak 300.000 kuruşluk peksimet Trabzon'a gönderilmişti¹⁸.

¹⁷ HABİÇOĞLU, a.g.e., s.118 vd.

¹⁸ HABİÇOĞLU, a.g.e., s. 120, vd.

1864'den sonra halk ile göçmenlerin araları birçok yerlerde bozulmuştur. Yerleşmiş Kafkasyalılar ile yerli halk arasında zamanla (ilk günlerin heyecanı geçtikten ve yukarıda belirttiğimiz nedenlerle halkın göçlere karşı olumsuz bir duyguya sürüklendikleri esnada) arazi anlaşmazlıkları ortaya çıkmış, kültür farklılıkları kendisini göstermiştir. Ayrıca Çerkez-Abhazlar arasında yaygın olan hırsızlık adeti dolayısıyla da bir çok yerde çatışmalar çıkmıştı. Özellikle 1877-1878 savaşı sırasında yoğun göçler (Rumeli'den) sırasında halkın desteği daha da azaldığı gibi, göç ve göçmenlere karşı hatta memnuniyetsizlikler dahi baş göstermişti.

28 Temmuz 1877'de kurulan Encümeni A'li Ocak 1878'e kadar ancak 904.598 kuruşluk bir yardım toplayabilmişti¹⁹. Ocak 1878'den 27 Mart 1879'a kadar toplam 1261881 kuruş 16 para toplanmıştır²⁰. Bu işler Anadolu'da biraz daha yavaş ve zor oluyordu. Bunda Anadolu'daki halkın Rumeli'dekine nazaran daha yoksul oluşunun da rolü vardı.

Ancak ilerleyen yıllarla birlikte ve özellikle de 1863'den sonra halkın göçmenlere karşı ilk yıllarda gösterdiği yardım coşkusu kaybolmaya başladı. Bunun nedenleri şunlardır:

1. Göçlerin arkası bir türlü kesilmemiş, hatta gelen göçmenlerin miktarları gittikçe çoğalmıştı.
2. Halk kendi evlerine aldıkları göçmenlerin bazen iki üç yıl iskan edilmeden bırakıldıklarını gördükleri için, onları böyle uzun yıllar misafir etmekten bıkmaya başlıyordu.
3. Misafirlik süresi uzadıkça göçmenler ile yerli halk arasında soğukluk anlaşmazlık ve hatta düşmanlıklar ortaya çıkıyordu ve kültür farklılıklarında aradaki sorunları arttırıyordu²¹.

¹⁹ HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 120, vd.

²⁰ HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 120, vd.

²¹ BOA, Yıldız Bölümü 5 Zilkade 1310 / 21 Mayıs 1892 tarihli 2407 nolu Sadaret Hususi Maruzatı'nda bu konuya ilişkin bilgiler vardır. Bab-ı Ali, Daire-Umur-ı Dahiliyye, Mektubi Kalem, Aded 493.

4. İlerleyen yıllarla birlikte devlet ekonomik ve mali açılardan nasıl daha fazla yoksullaşıyorsa, halkta aynı şekilde yoksullaşıyordu. Bu nedenle de göçmenlerin yükünü daha fazla taşımak istemiyordu.

İşte bu esas nedenlerle yerli halkın göçmenlere olan ilgisi azaldığı gibi yaptığı yardımlar da gittikçe azalmıştı. Zaten bu sıralarda yalnız Kafkasya'dan değil başka yerlerden de göçmenler geliyorlardı. Yüzbinlerce göçmenin masraflarının yükünü devletinde halkında taşıması gittikçe zorlaşmıştı. Zaten bu nedenle "Büyük Göç"le birlikte halkın yaptıkları aynı ya da para yardımları büyük ölçüde azaldığı için bunların yükünü büyük ölçüde devlet taşımak zorunda kalmış ve ancak o da bu işi olabildiğince daha az masrafla yapmanın çarelerini aramaya başlamıştı.

İlk yıllarda devlet adamları halkı yardıma teşvik için gazetelerde bu amaca uygun yazılar ve ilanlar yayınlamışlardı²². Bu ilanlarda halk aynı ve para yardımında bulunmaya çağırılmışlardı. Ayrıca iskan edilmek üzere gönderilen göçmenlerin o mahalledeki halk tarafından her türlü ihtiyaçlarının karşılanması "... elbise ve nukud ve zahire ve saire i'tası ve luzumu olan hanelerin inşaaası..." istenmişti. Taşradaki halkın bu konuda daha gayretli oldukları, İstanbul halkının ise bu konudaki gayretinin pek az olduğuna dair bir haber yazdırılmıştı. Böylece 1860-1865 yılları arasında göçmenlerin evlerde parasız misafir edilmesi, elbise verilmesi, nakillerinin ve iskanlarının

²² Huzur-ı Ali-i Hazret-i Sadaret-Penahiye

Maaruz-ı Çaker-i Keminelidir,

Huseyinabad kazasına tabi Kalehisar karyesinde tavattun eden muhacir-i Çerakise ile ahali-i kadime beyninde evvelce tahaddüs eden arazi münazaasından dolayı her iki tarafın ileri gelenlerine tebihat-ı lazıme icrası mahalline yazıldığı halde bu kerre ahali-i kadime ile muhacirin beyninde bir çift öküz ve arazi meselesinden dolayı münzaa vuku bularak muhacirinden iki neferi maktulen vefat ettiği ve tarafeynden üç dört mecruh bulunduğu ve bu münazaraya sebebiyet veren ahali-i kadimeden sekiz kişi cihet-i adliyyeye tevdi ve munzaa tekerrür etmemek üzere tedabir-i lazım ittihaz olunduğu, haber alınması üzerine mütecasirin-i Merkumenin kanunen duçar-ı mücazat edilmesi mahalline bildirdiği ifadesine dair Ankara vilayetinden meb'us 8 Nisan 309 tarih ve yirmidokuz numaralı tahriratın bir sureti manzur-ı fehmet-nüşur-i sadaret penahileri buyurulmak üzere leffen takdim kılınmadığın ol babta emir ve ferman hazret-i veliyyül emrindir.

Fi gurra Zilkade sene 310 fi 5 Mayıs sene 309 Nazır Umur-ı Dahiliye Bende Rifat.

sağlanması için halk gayrete getirilmeye çalışılıyor, masrafların halkça karşılananları yanında kaza mal sandıklarından da yapılan masrafların tutarları daha sonra hazineye bağışlanıyor veya halkın göçmenlerin nakliyatı ve yerleştirilmesinde çalışmaları dolayısıyla almaya hak kazandıkları ücretleri hazineye terk ediliyordu²³. Bu şekilde 1860-1865 arasında yapılan yardımlar belge ve haberlerden çıkarabildiğimize göre en az 44 küsür milyon kuruştur. Bu yardımda en büyük pay, yalnız 1864 de bir defada padişahın hassa hazinesinden verdiği 30.750.000 kuruşluk ianedir.

Sonunda hükümet dahi bu şartlarda halkın daha fazla yardımda bulunmasının mümkün olmadığını kabul etmek zorunda kalmıştı. Bundan sonra da göç ve göçmenlerle ilgili masrafları halktan bir şey beklemeden devletin kendisinin karşılaması yoluna gidilmiş olduğu anlaşılıyor.

---

²³ HABİÇOĞLU, a.g.e., s. 121 vd.

Kış için elbise, ayakkabı, mangal, kömür ve hasır gibi şeylerde verilmiştir. Yiyecek alabilmeleri içinde yevmiye bağlanmıştı. Bu ilk gelenler için halkın yardımı ve padişahın bağışları ile bu masraflar karşılanmıştır².

Bu arada devletin ileri gelenlerinin yardımları ve eyaletler ve sancaklardan gelen katkılar da değerlendirilmesi gereken noktalardır³. Bu katkı ve yardımların sadece

² Adana'da iskan edilmiş olanların evlerinin 100-150 kuruşa mal edildiği belirtilerek ona nisbette evlerin inşasında bu miktarların üstüne çıkılmamasına çalışılması istenmiştir. 1864'de Kütahya'daki yerleştirmelerde bu miktar 423 kuruşa çıkarılmıştır. Yardımlara gelince: Uzunyayla'da iskan edilen göçmenlerin iskan masraflarının civar kazalar arasında bölüştürülmesine dair (C.H., 4.11 Cemazil ahir 1277 / 25 Aralık 1860 tarihli haber) Viranşehir sancağı dahiline gönderilen 114 hane (587 nüfus) nin iskan masraflarının hazineye terkine dair (C.H. 6.B 1277 / 18 Ocak 1861), Sivas eyaletine gönderilen Nogay ve Çerkes göçmenlerin nakil, araba ücretlerinin hazineye terkine dair (C.H. 5 L.1277 / 16 Nisan 1861). Amasya'da iskan edilen göçmenlerin halk tarafından verilen araba ücretlerine dair (İ.D., 31550, 13 L 1277 / 24 Nisan 1861 tar. tezkere) Menteşe (Muğla) Sancağı'na gönderilen göçmenler için yapılan bir cami ile 47 evin inşa masrafı ile yövmiye ve diğer masrafların hazineye terkine dair (İ.D., 31947, 7 S1278 / 14 Ağustos 1861 tar. tezkere) Niksar kazasında inşa edilen evlerin göçmenlere terk edildiğine dair (İ.D., 32499, 26 N 1278 / 27 Mart 1862) Amasya kazası dahilinde geçici olarak ikamet eden Nogaylar ile yerleştirilmiş olan Çerkesler için "nakliye masrafları ile buğday, bulgur ve pekmez ile yarımşar kıyye yövmiyeleri" tutarının hazineye terkine dair (Cevdet Dahiliye 10035, 21 Ra 1279 / 17 Eylül 1862), Amasya Sancağına bağlı Havsa ve Ladik kazalarına misafireten yerleştirilen Çerkes göçmenlerinin 22 hanesinin inşasıyla 250 kadar nüfusa verilen yövmiyelerin tutarının terk edilmesine dair (T.A., 20 Ş 1279 / 12 Şubat 1863) Erzincan Kazasındaki göçmenler için halkın verdiği erzak ve yulaf paralarıyla, nakliye ücretlerinin terkine dair (T.V., 15 Ş. 1280 / 25 Ocak 1864) Kangırı (Çankırı) Sancağına gönderilen 115 ailenin iskanında halkın büyük gayretleri görüldüğünden ve yapılan masrafları hazineye terk ettiklerinden bahs edilen belgeye dair (İ.D. 36553,4 Ra. 1281 / 7 Ağustos 1864). Daha pek çok örnek olmakla birlikte 1864'den sonra Anadolu daki halk yardımlarının kesildiği ifade edilmektedir.

³ Şeyhülislam 25.000 kuruş, Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi 250.000 kuruş, saray mensupları 100.000 kuruş, (ikinci defa 118.500 kuruş) sadrazam 10.000 kuruş, Rüşumat Emaneti memur ve hizmetlileri 32669 kuruş, Divan-ı Muhasebat ve Maliye Hazinesi memurları 19.156 kuruş, 6. ordu 17 934 kuruş, Sultan Aliyet'üş Şan ve yakınları 101.660 kuruş, Maliye nezareti memurları ve tüccarlar birlikte 80.652 kuruş vs.

Mısır'dan 4.569.425 kuruş, Amasya'dan 3.212.000 kuruş, Bağdat'tan 100.000 kuruş, Beyşehir'den 125.000 kuruş, Kütahya Sancağından 272.636 kuruş, Filibe'den 178.000 kuruş. Aynı olarak Karasi Sancağından Balya ve İvrindi kazası ahalisinden 45 çift sığır, Edremit, Ayazmand ve Gemer kazalarının 89.000 kuruşluk hayvan verdiği görülmekte (Muhacirin Defteri 761/38-4 1 Ra 1282 / 25 Temmuz 1869 ve 11 Ca 1282 / 3 Ekim 1865 tarihli notlardan nakleden HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 118, vd.

Anadolu'ya yönelik olmadığını, Rumeli iskanı içinde kullanıldığını söylemek lazımdır.

Göçmenlerin yerleştirilmelerinde uygun arazinin seçimi de diğer önemli husus idi. Bu iş için de memurlar görevlendirilmiş, Anadolu ve Rumeli'deki boş miri araziler için keşfe çıkılmıştır. Göçmenlere arazinin beğendirilmesi gerekiyordu. Bu nedenle göçmen gruplarından bir kaç temsilci, görevli memur ile birlikte tesbit edilen toprakları görmeye gidiyorlar, eğer beğenirlerse yerleştirilmelerine başlanıyordu. Yok eğer beğenmezlerse başka araziler gösteriliyordu. Göçmenler genelde aileleri, akrabaları ve hatta kabileleri ile birlikte bağımsız köyler teşkil edecek şekilde yerleştirilmelerini istiyorlardı. Bu da genişçe arazi parçalarının bulunmasını gerektirmekteydi. Hükümetin ise onları üçer beşer aile olarak mevcut köylere dağıtmayı tercih etmekteydi. Hükümetin bu eğiliminin, ekonomik mi yoksa siyasi mi olduğu, üzerinde durulması gereken bir konudur. Ama ne olursa olsun devletin, araziye beğendirdikten sonra da yardımları devam etmekte, önce küçük küçük evlerin inşasına başlanmakta olup, onlara öküz tohum ve yiyecekleri verilmekteydi. İlk olarak tarlaları halk tarafından sürülürdü. Ayrıca ilk ürün alınıncaya kadar da yövmiyeleri devam etmişti⁴.

Yeni göçmenlerin Anadolu'da topluca yerleştirilmek istekleri hükümetçe mümkün olduğu ölçüde yerine getirilmişti. Halbuki göçmenler eski köylere üçer beşer aile olarak yerleştirmek çok daha az masraflı olacaktı. Hükümet bu yüzden eğilimini söz konusu yönde göstermişti. Göçmen ailelerini asimilasyon, eritme... gibi politikalarla yok etmek istediğine dair herhangi bir belge yoktur. Bu durumda ekonomik mi siyasi mi sorusu "ekonomik" olarak cevabını bulmuştur.

Göçmenlerin bazı durumlarda, hazineye, saraya hatta vakıflara ait topraklarda iskan edildiğinde görülmüştü⁵.

⁴ HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 11 vd.

⁵ 1859 da 328 nüfus Abaza Kütahya Sancağı'nda Seyid Gazi Kazasının Yılan Kırkan adındaki "halı" (boş) arazisinde, 134 nüfus (Besleney) de hazineye ait Kütahyadaki Çifteler Çiftliğinde, 1861 de 105 aile (Bjeduğ) İzmir Eyaletinde bulunan ve yine hazineye ait Pirlebey, Sazköy çiftlikleri ve Yeni çiftlikte yerleştirilmişlerdir. (İ.M.V. 20077). 1864'de bir grup göçmen bedeli maliye hazinesi tarafından verilmek üzere Abdülmecid Vakfı olan Silivri Civarındaki Yapağıcı (veya Yapagıca) Çiftliğine (İ.M.M. 1246), 1869'da bir takım göçmenler de II.Beyazıt'ın Vakıflarından olan Erdek'deki arazinin bir parçasına yerleştirilmişlerdir (İ.M.M. 1141. 9 Ş. 1286 / 14 Kasım 1869).

İskan edilenlerin daha önce de ifade edildiği üzere, on yıl süre her türlü vergiden ve yirmibeş yıl askerlikten muaf tutulacaklar ve üç yıl öşür alınmayacaktı. Kendilerine verilen araziye ve evi de yirmi yıl satmayacaklardı (Miras olarak bırakabilecekler). Her türlü devir, teslim işlemi vergi ve harçlardan muaf olacaktı.

Yeni kurulan yerlerde cami ve okul da yine yardımlarla yapılmaktaydı. Örneğin Sivas'taki köylerde yaptırılan dokuz cami ve bu camilerde görev yapacak olan imam ve müezzinlerin tayinlerine dair, İzmit, Düzce, Bolu, Edirne'de cami ve okul yapılmasına dair belgelerde bu açıkça görülmektedir.

Göçmenler için yapılan evlerin başlangıçta büyük, birkaç odadan oluştuğu daha sonra ise evlerin küçüldüğü, nihayet tek odalı küçük kulübeler haline geldiği anlatılmaktadır.

Bu durumlar 1878 sonrası göçlere kadar devam etmiştir.

İlk yıllarda (1858-1859) gelenlerin yerleştirilmeleri için ilk düşünülen yerler Amasya, Konya, Sivas, Ankara, Kastamonu, Hüdavendigar, Adana, Kütahya, Eskişehir vilayet ve sancakları idi⁶. Bu bölgelerin seçiminde az önce ifade ettiğimiz

⁶ Eskişehir civarında 1953'de 24 hane Çerkes köyü olduğu tesbit edilmiştir. Bunlardan bazıları Çerkes Çetmi (Çepni olmalı), Akpınar, Kümbet, Musaözü, Gökçekısık, Uluçayır, Gümeler, Akçınar, Ağapınar, Karaçay (Karaçayır olmalı), Rahmiye, Yeniköy, Fevziceabat, Hüsnüabat, Yeniköy, Taşköprü, Tandır, Bektaşpınarı'dır. N. Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 15, 1-4 Numara, s. 189 vd. Ayrıca bkz. HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 163. Kütahya Sancağına bağlı olan Seyid Gazi ve Eskişehir kazalarına 1863 de gönderilen Çerkes ve Nogaylar'ın iskan ve iaşelerinin nasıl yapıldığına dair bir kaç örnek: "Altunkesek kabilesinden" ve "Kasbdat Bey takımından" ve "Musa Efendi cemaatinden" 485 nüfus (83 aile) Seyid Gazi Kazasının "yukarı viran" mevkiinde yerleştirilmiştir. "Makhoş kabilesinden 15 nüfus (4 aile) kaza merkezinde, Abazalar'ın "Bağ" kabilesinden "Hoca Muhammed Efendi takımından 167 nüfus (37 aile) Eskişehir'in Çukurhisar mevkiinde iskan edilmişlerdir. Aynı grupta olduğu anlaşılan 605 nüfus (123 aile) nin Karacaşehir kazasının "Musular özü" (Musaözü) mevkiinde yerleştirilmek üzere 105 ev inşa edilmiştir. Musaözünde yapılan her evin 423 kuruşa mal olduğu, evlerin yapımında kullanılan malzemeyi ve bu malzemenin fiyatını ifade eden bilgiler varolduğundan, evlerin maliyetini hesaplamak güç olmamaktadır. Bu bilgiler içinde, inşaatta çalışan ustalara 12, işçilere (göçmen) 7 kuruş yövmiye verildiği de yer almaktadır. Göçmenlerin iskan için gerekli ev, hayvan, tohum diğer ihtiyaçların sağlanmasına dair mahalli vergi gelirlerinin kullanıldığı ifade edilmektedir. Örneğin, Bilecik kazası 11120 kuruşu, Karacaşehir Kazası 5500 kuruşu, Simav kazası 13.000 kuruşu, Söğüt kazası 12.347 kuruşu, Karacaşehir'de yapılan 105 evin inşası için vermişlerdir.

geniş arazilere duyulan ihtiyacın etkili olduğu görülmektedir. Sözkonusu merkezlere bağlı boş ve geniş araziler bu biçimde iskana tabi tutulmuştu.

Bu merkezlerden Amasya, Sivas, Bursa, Eskişehir ve Kütahya'da daha çok Çerkesler, diğer merkezlerde ise, yani Ankara, Konya da Nogayların yoğun olarak yerleştirildikleri görülmüştü.

1863 baharında önceki yıllarda gelip de bir türlü iskan edilemeyen göçmenlerin şikayetleri artmıştı. Bu olayların daha çok Konya'da görüldüğü sözkonusu problemin başlıca sorumlusunun ise Vehbi Paşa olduğu ifade edilmişti. Vehbi Paşa'nın görevine bir süre sonra son verilmiş, yerine ise Salih Bey (miralay) tayin edilmişti⁷. Salih Bey'in kısa sürede iskanı gerçekleştirdiği göçmenlerin bir kısmı Ladik, Havza, Kavak, Amasya, Çorum, Yozgat, Kastamonu, Tokat, Turhal, Ankara'ya kışı geçirmek üzere misafir olarak gönderilmişlerdi.

Şüphesiz Anadolu'daki iskan denilince ilk akla gelen ve bugünde Anadolu'da Çerkes nüfusunun en yoğun olduğu bölgelerden birisi olan Uzunyayla'dır.

Kafkasya'dan gelen Çerkesler için ilk düşünülen yerlerden birisi bu bölge idi. Sivas ile Kayseri arasında yeralan ve o dönemde Sivas Sancağına bağlı bulunan bu geniş arazide 1859 lardan itibaren iskan hareketi başlamış idi. Çerkeslerin, Türkmen-Afşar aşiretleri tarafından yaylak olarak kullandıkları bu bölgeye yerleştirileleri Türkmen Afşarlar ile Çerkesler arasında çatışmalara sebep olmuş ve bu konuda devletin göçmenlerden yana bir tavır aldığı görülmüş ise de devletin bundaki amacının, göçebe aşiretlerini toprağa bağlamak vergilendirmek olduğu görülmektedir. Bunu da sağlayacak olanlar buraya yerleştirilecek olan Çerkeslerdir. Aynı zamanda Uzun Yayla'da yerleşik olan toplulukların, göçebe Afşarların Uzun Yayla-Çukurova arasında gidip gelmeleri sırasında bağ-bahçe, tarlalarına büyük zarar verdiklerine dair devlete yaptıkları şikayet, devletin daha geniş önlemler almasına neden olmuştur⁸.

⁷ İ.M.V. 21976, 7 Z. 1279 tarihli arz tezkeresinden nakleden HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 165.

⁸ Hem yerli halka, hem de Çerkesler için tehdit oluşturdukları için Afşarların, asker kuvvetiyle itaat altına alınmalarına, devlete olan birikmiş vergi borçlarını tahsil etmeye, bir kısmının Kastamonu, Harput gibi uzak bölgelere gönderilmesine, elebaşlarının Kur'a neferi olarak askere alınmasına, bazılarının da Ergani Madeni'ne sevk edilmesine karar verilmiştir. Sonraki döneme ilişkin çatışmaya dair bilgi yoktur (T.A. 5 C 1280 / 17 Kasım 1863 den nakleden HABIÇOĞLU, a.g.e., s. 168).

Bu önlemlerden sonra Çerkeslerin bölgeye yerleşmeleri daha bir kolaylaşmıştır. 1862 başında Uzun Yayla'daki Çerkes nüfusu 10000'e ulaşmış, bölgeye önce Mesudiye adı verilmiş sonra Aziziye olarak değiştirilmiştir.

1874'den sonra boş arazi kalmadığından buraya göçmen gönderilmemesi istenmiştir.

Anadolu'daki iskana ilişkin, 1877-78 de gelenlerin 1880'lerde ancak iskanının sağlandığı belirtilmektedir. Daha sonraki göç dalgalarının ise daha önce de belirtildiği üzere, daha çok doğu Kafkasya'dan geldiği bu göçmenlerin İstanbul'da türlü zorlukların yaşandığı bilinmektedir. Yine 1890'lardan sonraki Çerkes göçmenlerin iskanı konusunda örneğin 1891'de gelen Çerkesler Çorum'da Ertuğrul, Mecidiye ve Osmaniye köylerinde, 1892'de gelenlerden 154 kişi Konya'daki Saideli Nahiyesine bağlı Çürüksu mevkiinde, Sultaniye adındaki köyde ve Hamidiye'de (346 kişi = 70 aile) 66 aile Konya Ereğlisi'ne bağlı Lutf-u Hamidiye'de, 1893'de Bergama'ya bağlı Baba Köyü'nden ayrılanlar (50 aile = 182 kişi) İhsaniye Köyü'nde iskan edilmiş. Manisa'ya gelenler için Mahmudiye Köyü kurulmuştur. Bir başka bilgi ise Halep vilayetine bağlı Maraş Sancağında, Andırın kazasına bağlı Kargaçayırı adlı yerde 1500 göçmenin yerleştirilmesine karar kılınmış, Elbistan Kazasına bağlı altı Çerkes, altı da Rumeli göçmenleri için 12 yeni köy kurulmuştur.

1.1. Çerkeslerin Anadolu'daki Genel Durumu

Göçler sonrasında Anadolu'daki iskanın hangi bölgelerde yoğunlaştığına bir bakacak olursak Çerkes göçmenlerinin daha önce bahsettiğimiz Osmanlı ülkesine kabulünde etkili olan amaçlar dahilinde bir politika izlendiği görülür.

Çerkeslerin en kalabalık boylarından Abadzah, Şapsığ ve Abhaz (Abaza)lar göç sonrasında kader birliği içerisinde yaşamlarını birlikte sürdürmüşlerdir. Üç boyda Çerkeslerin çoğunlukla bulunduğu Anadolu yörelerinde, Ortadoğuda, Suriye ve Ürdün'de hep birlikte görülmüşlerdir. Adıge grubundan Kabardeyler ile Asetin (Oset) Çeçen ve Dağıstanlılar Balkanlarda yoktur. Osmanlı topraklarına göçe zorlanan bu gruplar Adıge ve Abhazlara oranla sayıca önemli bir yer tutmaktadır.

Rus kaynaklarına göre Kuban bölgesinden 1864 yılında Osmanlı topraklarına sürülen Şapsığların sayısı 258.000, Abhezlerin 250.000 idi. 1858 yılında Tuapse bölgesinde yerleşik Şapsığların sayısı 300.000 kişiydi⁹.

1.1.1. Adıgeler

Adıgelerin yoğun bir şekilde yerleşik bulunduğu iller:

- Abadzehler : Samsun, Tokat, Sinop, Balıkesir.
 Şapsığlar : Samsun, Balıkesir, Bolu, Aydın ve Sakarya.
 Vubıhlar : Balıkesir, Bolu, Sakarya, Samsun.
 Bjeduğlar : Çanakkale (Biga ilçesi yöresi)
 Hatukuaylar : Kayseri
 Kemeguylar : Bolu (düzce)
 Mehoşlar : Samsun (Alaçam)
 Kaberdeyler : Kayseri, Tokat, Sivas.
 Besleneyler : Çorum, Amasya
 Bütün Gruplar : İstanbul

Kuzey Kafkasyadan 1864 yılında göçertilen Osmanlı topraklarına topluca ilk göç eden gruplar İstanbul'a 2500 civarında Adıgeler Besleney, Hotukuey ve Bjeduğlardır.

1959-18643 yıllarında yapılan büyük sürgün olayından sonra Kuban'da yapılan toplu göçler ise şöyledir:

1888 3500, 1890 da 9-10 000, 1899 da 5000'e yakındır. 1914-17'de en büyük toplu göç olayı 3.000 Bjeduğ'un Çanakkale Biga yöresine göçü olmuştur.

Adıgeler genelde Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu, G.Doğu Anadolu dışındaki tüm Anadolu topraklarına yerleşmiştir. Genellikle Batı Anadolu ile Marmara Bölgesine yerleşen Adıge-Abhazların büyük bir bölümü 1877-78 Balkan savaşı sonrasında İzmir, Edremit, Bandırma, Çanakkale limanları yoluyla Balkanlardan gelerek yerleşmiştir.

⁹ Bu rakamlarda bazı ufak tefek değişiklikler görülmektedir. Örneğin bu bilgi Ğuaze ile İslam Ansiklopedisinden alınmıştır. Diğer bazı kaynaklarda farklı rakamların görülmesi, belgelerdeki bazı yetersizliklerden kaynaklanmaktadır. (Ğuaze 1911-1912; S. 1, s. 1'den nakleden AYDEMİR, a.g.e., s. 11 ve BALA, a.g.m., s. 376.).

1.1.2. Abhaz (Abaza)lar

Osmanlı 15. yüzyılda ülkesine ilk bireysel göçler gerçekleşmiştir. Bu dönemde yöneti-min üst düzey yetkilisi olarak görev almaları bunun ilk kanıtıdır. Bilinen ilk ABHAZ toplu göçü 1858-59 dadır (2130 kişi). 1859-64 yılları arasındaki büyük sürgünde Adıgeler arasına katılarak göç etmişlerdir (8-10.000 kişi). Devam eden tarihlerde sayıları artmıştır. Yerleştikleri alan Bolu Sakarya illeridir.

1878 sonrası gerçekleşen ilk göç Abhaz tarihinin en büyük göçüdür. Buna neden, Abhaz halkını ezen toprak ağalarıyla, çar yönetimine karşı ayaklanan Abhazların bu eylemi Ruslara karşı isyan olarak yansıtılmasından kaynaklanmaktadır. Bu olayda Abhaz topraklarının ilhakını düşünen Gürcü aristokrasisinin de önemli rolü olduğunu düşünmek yanlış bir görüş olmayacaktır¹⁰. Bunun yanında Rusya'da köle ticaretinin olmaması, Osmanlı İmparatorluğunda serbest olması imparatorluk topraklarına kaçıracakları kişilerin sırtından elde edecekleri çıkarların hesabında da göçün gerçekleşmesinde ne denli rol oynadıkları kolayca anlaşılabilir¹¹.

1.1.3. Çeçenler

Kendilerini Nohci veya Veynah adını verdikleri Çeçenlere Adıgeler "Şeşen" derler.

Göç eden ilk grup 1863 yılında kara yoluyla 103 hane olarak Sivas'a gelmişler Avşarlarla sürtüşmesinden sonra Kars'ın Soğanlı yöresine yerleşmişlerdi. 1865 de Musa Kunduk ile birlikte 3000 aile 10.000 kişi dolayında göç etmişlerdir. Bu göçler daha sonra 1899 da ve 1901 yılında olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yerleşen Çeçenlerin toplam sayısı 25.000 dolayındadır.

¹⁰ Abhazların göçürülüğü hakkında bkz. "Avubla" Kafkasya Kültür Dergi, S 18, s. 28.

¹¹ Cevdet Paşa Tarihinde Osmanlı İmparatorluğuna Köle Sokulmasına 1851 de Kırım Savaşında İngiliz ve Fransızların isteği ile son verilmiş ve Kafkasyadan köle giriş kapısı Trabzon valiliğine yasağın uygulanması konusunda emir verilmiştir (Ayrıca bkz. AYDEMİR, a.g.e., s. 114).

Erzurum, Kayseri, Maraş (Çardak) Mardin (Kızıltepe), Muş Sivas ve Yozgat yerleşik durumdadır. Ayrıca Ürdün ve Zerka bir miktar Suriye ve Irakda bulunurlar.

1.1.4. Dağıstanlılar

Bunlar, Çerkes boyları gibi göçe zorlanmamışlar, kendi istekleri ile Osmanlı topraklarına gelmişlerdir.

İlk Dağıstanlı göçü 1847'de olmuş. 1872-73 de devam etmiştir. Bir kısmı kara yoluyla Kars, Doğu Beyazıt, bir kısmıda Poti ve Batum deniz yoluyla 1901-1905-1907 olmuştur. Anadolu topraklarında 20.000 dolayındadır. Ürdün-Irak-Suriye de az da olsa göçmen yaşamaktadır.

1.1.5. Oset (Asetin)ler

Adıgelerin Kuşhan adını verdikleri Asetinler 1860 yılında kendi istekleriyle ve Rusların göçe izin vermeleri üzerine Osmanlı İmparatorluğuna göç etmişlerdir.

Bu zamanda gelen grup üçe bölünerek

1. İstanbul'a
2. Samsun'a
3. Novorosiski'ye

gelerek 1862'de Kars'ın Sarıkamış ilçesinde birleştiler. ayrıca Musa Kunduk ile Çeçenlerle karışık yakın yörelerde yerleşik Asetinler Kars (Sarıkamış), Sivas, Bitlis, Muş, Yozgat, Tokat, Erzurum ve Kayseri'de yerleşik bulunuyorlar, sayıları 3.000 civarında ayrıca Suriye'de 200 kadar Asetin yaşamaktadır.

1.1.6. Karaçaylar

Teber nehri kıyılarından 1885 ten sonra göç ettiler ve en son 1906-1907 de Afyon ve Bursa'ya yerleştiler.

2. OSMANLIYA GELEN ÇERKES GÖÇMENLERİN RUMELİ'DE İSKANI

Osmanlı ülkesine gelen bu göçlerin 1853-56 Osmanlı-Rus (Kırım) Savaşından sonra olduğu önceki bölümlerde belirtilmişti. Rumeliye olan göçlerin Osmanlı Devleti'nde ne tür bir etki yarattığı göçmenlerin Rumelide hangi bölgelere ne kadar sayıda yerleştirildiklerine bakılacak olursa şöyle bir tablo ortaya çıkar:

1864-1866 da göçmenlerin taşınması o kadar büyük bir hareket idi ki, hem Osmanlı hem de Rus hükümetleri buna katılmak zorundaydı. Bu olaya İngiltere bile karıştı. Örneğin en önemli limanlardan biri olan Kerç'te Osmanlılar'ın konsolosu olmadığı için İngiliz Konsolosu Osmanlılar'ın yerine bu işlere bakıyordu. Ekim 1864 başlarında bir Rus kaynak (286718'i Rus ve 21350'si Osmanlı gemileriyle) 308068 Çerkes'in bu göç dalgasında gittiğini belirtmektedir. Bunlardan 61395'inin ulaşım masrafları kısmen Ruslar tarafından karşılanmıştır Aynı kaynağa göre daha öncede yaklaşık 60.000 kişi ülkesini terk etmişti; böylece 1864 Ekiminde göç edenlerin sayısı yaklaşık 400 000'di ve göçler daha devam ediyordu¹².

Kısmen yığılmayı önlemek kısmen de Çerkeslerin kamu düzenini önemli ölçüde tehlikeye düşüren bölgedeki yoğunluğunu azaltmak için Osmanlı Hükümeti Çerkeslerin bir kısmını, sonradan daha kuzeye ve batıya dağıtmak üzere bu limanlardan (Samsun, Trabzon), Anadolu'da iç bölgelere veya İstanbul'a gönderdi.

Bulgaristana gönderilen Çerkesler önce Köstence veya Varna'ya çıktılar. Bazıları bu limanlara Kafkasya'dan getirildi; bazıları da Anadoludaki limanlardan aktarılmıştı. 1864 yazı başlarında Osmanlı hükümeti Köstenceyi, bu bölgeye gönderilenler için "merkez liman" ("liev de reunion") olarak tanımlamıştı.

Köstenceye çıkışı kolaylaştırmak için oradaki demir yolu şirketi ek iskeleler inşaa etti. Merkezi liman düşüncesi idari işlemleri basitleştirecek bir öneri olmasına sağmen, göçmenleri karşılamak için Osmanlıların mevcut hazırlık düzeyinde sonuç aşırı yığılma

¹² KASUMOV, a.g.e., s. 270 vd.

oldu. Haziran ortasında Köstence’de 35.000 den fazla Çerkes vardı ve çiçek hastalığı yaygındı.

Çerkeslerin Rumeli’ne iskanındaki gelişmelerin anlaşılabilmesi için ne kadar insanın iskan edildiğinin bilinmesi gereklidir. Fakat iskan edilenlerin sayısı göçmenlerin sayısından, yüksek ölüm oranı ve Anadolu’ya göç nedenlerinden dolayı çok daha düşüktür. Rumeli’ye göç ile ilgili, mevcut sayılar şöyledir:

Temmuz 1964’e kadar bütün Rumeli 40.000 aile

1864 Rumeli 70.000 aile

1864 Sırbistan ve Bulgaristan arasına ve Tuna boyunca yerleştirilenler

(Tuna limanlarına varanlar) 150.000-200.000 kişi

Göçmenlerin Rumeli vilayetlerinde dağılımıyla ilgili resmi Osmanlı verileri pek çok kaynakta aşağıdaki şekilde tesbit edilmiştir:

Edirne	6.000 aile
Silistre ve Vidin	13.000 aile
Niş ve Sofya	12.000 aile
Suistov, Nikopol	
Ruse ve Dobruca	10.000 aile
(Kosova Bölgesi ve Priştina)	42.000 aile

Bu verilere göre Bulgar vilayetlerine 1860’ların ilk yarısında 40.000 den fazla aile (250.000’e yakın insan) göç etmiştir. (Bu veriler özellikle büyük ölçüde göç almış iki ayrı bölgeye ilişkin toplam Tatar ve Çerkes göçmenlerin sayısını veren bir kaynak tarafından desteklenmektedir; Vidin ve Niş paşalıklarına 1864 Temmuzuna kadar 50.000 Tatar ve Çerkes aile göç etti. Dobrucanın 1867’de 179.000 olan nüfusunun 124.000 tatar ve Çerkes göçmenlerinden oluşuyordu (58.000’i bozkırlarda, 44 000’i de Mecidiye’de)¹³. 250.000’den fazla insanın göçünün etkisine kanıt olarak bu insanların 3.500.000-4.000.000 luk bir nüfusun arasına yerleştirilmesi gösterilebilir.

¹³ BERZEG, a.g.e., s 58 vd., Ayrıca bkz. Harita III.

Rumelideki 1860 ile 1878 yılları arasında müslüman halklara ilişkin Engin AKARLI'nın verdiği rakamlarda:

Türk	2.000.000
Arnavut	1.300.000
Boşnak	600.000
Çerkes	400.000
Diğerleri	84.500
TOPLAM	4.384.500

Bu ve bundan önceki Rumeli'de iskan edilmiş Çerkes göçmenlere dair ifade edilen nüfusun hangi köylere yerleştirildikleri mevcut bilgiler dahilinde şöyledir;

1. Priştine
2. Miloseva (Aziziye-Besneya)
3. Mazgit
4. Bobin Most
5. Yukarı Dobreva
6. Pomazatin
7. Büyük Slatino
8. Büyük Belacevatz (Hasköy)
9. Ayvalı
10. Kosova Ovası
11. Vilçitırın
12. Dumnitza
13. Stronovça
14. Bivolyak (Hamidiye)
15. Mitroviç
16. Sipol
17. Suvidol
18. Çiçavitsa
19. Trepçe'de 2 köy

20. Poduyeva
21. Çerkesköy (Letontze yakınında)
22. Keçibeg
23. Dumoş
24. Sibovça
25. Liplan (birkaç hane)
26. Graçka
27. Magura
28. Vreota
29. Dobranya
30. Ruytzi
31. Slovinya
32. Macir Babuş
33. Küçük ribare
34. Vraçeva
35. M.Prelez
36. Godança
37. Sazlı
38. Poyatişte
39. Vitina
40. Grabeş
41. Çerkes Sadovina
42. Slokovçe
43. Pojaran
44. Prizren
45. İpek
46. Gilan
47. Aşağı Livoç
48. Ferizovik
49. Büyükdere¹⁴

---

¹⁴ BERZEG, a.g.e., 153 vd.

Bölgedeki iskana biraz daha ayrıntılı bakacak olur isek; yine arşiv belgelerinde, Varna Sancağına bağlı Kozluca Kazasına tabi olan köylerde 500 ailenin yerleştirildiğine ve köylerden birine isim olarak Duna-i Müslime adının verildiğine dair (İ.D. 31466). Dırnova'da 200 ailenin iskanına elverişli arazi bulunduğu bildirilince ilk parti olarak 96 aile (300 kişi) gönderilmiş olduğuna dair, (M.D. 758/38-1'de 10 S 1278 / Miladi 17 Ağustos 1861 tarihli yazı). Edirne'de 500 aile, Tekfur Dağı'nda 1000 aile, Gelibolu Sancağı'nda 500 ailenin yerleşmesine uygun arazi bulunduğu buralara da göçmen gönderilmesinin istenmesine dair (M.D. 758/38-1 de 10 M 1281 / Miladi 15 Haziran 1864 tarihli not). 18 Temmuz 1864'de Varna Köstence taraflarında birikmiş olan 60.000 göçmenin iki hafta içerisinde, içerilere sevk edilmesine dair T.V. 13 S 1281 / 18 Temmuz 1864 deki haber). Yanya Viyaletinde 200 aile, Tırhala sancağında (5-6 bin ailelik) arazi bulunduğunu bildirdiğine dair (A.D. 1139, 10 M. 1289 / Miladi 20 Mart 1872)¹⁵.

3. RUMELİ'DEKİ ÇERKESLERİN İKİNCİ GÖÇÜ

Savaşın bitiminden sonra imzalanan Ayastefanos (3 Mart 1878) ve Berlin (13 Temmuz 1878) antlaşmalarına Rusya tarafının ısrarıyla "Çerkeslerin Rumeli'den çıkarılarak Osmanlı-Rusya sınırlarından uzak yerlere gönderilmeleri" maddesi kondu. Böylece Rumeli'ne 1859-1876 yılları arasında yerleştirilen Çerkesler, bir kez daha yerlerinden kaldırılarak Anadolu içlerine ve Orta-Doğu bölgelerine göç ettirildiler¹⁶. İkinci kez göç ettirilme kararına maruz kalan göçmenlerin göç ettirildikleri yeni yerlerdeki durumda öncekinden farklı değildi. Osmanlı devleti yine böyle bir göçe hazırlıklı olmadığından göçmenlerin toplandığı yerlerde yine hastalıklar ve ölümler yoğun olarak yaşanmıştır.

Önceki göç hareketlerinin sonucunda yaşanan olumsuzluklar 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonrasında meydana gelen Rumeli'den Anadolu'ya göç sırasında da yaşanmıştır.

¹⁵ HABIÇOĞLU, a.g.e., s 161 vd.

¹⁶ KARPAT, a.g.m., s 71 vd.

Daha önce kurulmuş, daha sonra ise lağvedilmiş Muhacirin Komisyonu tekrar kurulmuş, böylelikle de sözkonusu sorunlar sistemli bir biçimde çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu arada Astarıcılar Kethüdası Hacı Ahmet Efendi'nin öncülüğünde bir dizi faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Hacı Ahmet Efendi, göçmenlerin durumunu Altunizade İsmail Efendi'ye anlatınca Altunizade 100 bin kuruşluk bir yardım yapacağını belirtmiştir. Daha sonra Cevdet Paşa'ya giden Hacı Ahmet Efendi, O'ndan da Yeni Camii ve Hamidiye İmarethanesini istemiştir. Amaçlarının göçmenleri bir gece burada misafir edip, yerleşecekleri yerlere göndermek olduğunu söylemiştir¹⁷.

Hacı Ahmet Efendi'nin önemli sayılabilecek bir diğer faaliyeti ise bir komisyon hazırlanıp, göçmenlere yapılan parasal yardımın bu komisyonda toplanmasını sağlamaya çalışmasıdır. 2 Ocak 1878'de sözkonusu komisyon kurulmuş, Padişah bu komisyonun kuruluşunu memnuniyetle karşılamış, hatta kendisi de komisyonun fahri başkanlığını üstlenmiştir. Ancak başka işleri de olduğundan dolayı vekili olarak Meclis Başkanını görevlendirmiştir. Aynı zamanda Padişah, komisyonun daha iyi çalışması için Necip Paşa'ya, fiilen görev vermiştir. (Gerek Komisyonun faaliyetleri sonucu, gerekse komisyonun kuruluşundan önceki döneme ait yardımlar konusunda bkz. İhsan Güneş, Türk Parlamento Tarihi, Cilt I, s. 185 vd.).

1870 sonrası görülen gelişmelere ilişkin son bir örnek ise Kafkas Göçmenleri ile Meclis-i Mebusan'ın açılışı arasındaki ilginç durumdur.

“1876 Anayasası'nın kabulünden sonra, önemli sorunlardan birisi de Meclis binası sorunu idi. Mithat, Damat Mahmut, Server, Yusuf Ziya Paşalar ile Ziya Bey'den oluşan bir heyete, uygun bir bina bulunması görevi verilmişti. Heyet 18 Kasım 1876'da Ayasofya yakınındaki eski Darülfünun binasının bu iş için uygun olduğunu saptamıştı. İtalyan mimar Fosatti tarafından tasarlanan ve 1840 yılında yapımına başlanan bu binanın özelliği Kırım Savaşı sırasında Fransız askerleri için hastane, Kafkasya'da göçedip gelenler için bir sığınak yeri olmuştur.”¹⁸

¹⁷ İhsan GÜNEŞ, **Türk Parlamento Tarihi. Meşrutiyete Geçiş Süreci: I ve II. Meşrutiyet**, C.I, T.B.M.M. Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 182 vd.

¹⁸ GÜNEŞ, a.g.e., s. 82.

4. GÖÇMENLERİN ORTADOĞU'DA İSKANI

Rumeli ve Anadolu'da göçmenlerin kabileler halinde veya bağımsız köyler teşkil edebilecekleri genişlikte arazi bulunmasında zorluk çekilmeye başlayınca Suriye taraflarına gönderilmeye başlanmıştı. Bunlar Şam Vilayetine bağlı Belka ve Hama'da yerleştirilmişlerdi¹⁹.

Bu bölgeye yoğun göçmen sevkinin ise 93 Harbi sırasında olduğu görülmektedir. 16 Nisan 1878'e kadar Rumeli'den sözkonusu savaş dolayısıyla ortadoğu (= Bilad-Eş Şam)'ya indirilenlerin sayısı 25 000'e ulaşmıştı. Bu rakamın 100.000'e ulaşması beklenmekteydi. Şubat ve Eylül ayları arasında Bilad-Eş Şam limanlarına gelen Çerkes grupları:

28 Şubat,	Beyrut'a	1000 kişi (Şam'a gönderilmişlerdir)
28 Şubat	Akka'ya	1500 kişi (Nablus'a gönderildiler)
28 Şubat	Trablus-Şam'a	2000 kişi
3 Mart	Lazkiye'ye	1300 kişi
4 Mart	Hama ve Hums	10000 kişi
8 Mart	Lazkiye'ye	2500 kişi
31 Mart	Trablus'a	5000 kişi (Bir kısmı Antalya'ya gitti)
11 Temmuz	Hayfa'ya	482 kişi (Yanan Sfinks gemisinden kurtulanlar)
17 Temmuz	Akka'ya	1200 kişi
31 Ağustos	Beyrut'a	1200 kişi (Hama ve Hums'a gönderilmişlerdir) ²⁰ .

Kemal Karpat'ın belirlemiş olduğu, Bedevi, Türkmen ve Kürt aşiretlerinin Suriye topraklarında yarı bağımsız ve sürekli tehlike arzeden durumlarına bağlı olarak Çerkeslerin bu bölgedeki iskan, Çerkeslerden jandarma gücü olarak yararlanma fikrini desteklemektedir. İlk iskan 1872'de Kuneytra'da olmuş ve bunu diğerleri izlemiştir²¹.

Osmanlı'nın göçlere yönelik ilk açık tutumu, ayaklanmalar ve savaşlar sonucu ortaya çıkan demografik değişikliklere karşı İslam unsurlarını korumak iken, 1878'den

¹⁹ Suriye (Şam) vilayetinden gelen bir telgrafta Belka ve Talis taraflarında 2500 ailenin yerleştirilmesine elverişli arazi bulunduğu bildirilmiştir. (*Ayniyat Defteri* 1141'de 22 Ca 1285 / 11 Eylül 1868) Ayrıca bkz. HABIÇOĞLU, a.g.e., s 172.

²⁰ ŞİMŞİR, a.g.e., s 351 vd. (Ayrıca bkz. Harita IV).

²¹ KARPAT, a.g.m., s. 72 vd.

sonra öncelikle de 1885'den sonra, Osmanlı göç politikası, aynı zamanda hükümetin elinde İslamist politikayı savunma ve yayma aracı haline gelmiştir. Ancak Ortadoğu'da bu ikinci ifadenin geçerli olmadığı aşıkardır.

Genel anlamda bu bölgenin iklimi Kafkasyalılar için uygun olmadığını söyleyebiliriz. Bu nedenle, aynı Çukurova bölgesine göç edenlerde olduğu gibi, hastalıklar ve ölümler baş göstermeye başlamış, Hama'dan, Hums'dan, Şam'dan, Kuneytra'dan tekrar geri dönüşler yaşanmıştır.

Bilad Eş Şam'da mevcut yerleşim yerleri (Köyler) ne bakılacak olursa

I. SURIYE'DE,

A) Golan Bölgesi

- Kuneytra
- Mansura
- Aynzivan
- Mudarey
- Selmeney
- Mumsiye
- Biracem
- Bereylca
- Cuveyze
- Khışniye
- Fekham
- Ferc

B) Houran'da

- Boydan
- Bley

C) Hums'da

- Aynzat
- Arseyle
- Tel Amri
- Tilil
- Derful
- Telisnan
- Der Acil
- Mireç

III. İSRAİL

İsrail'e ilk gelenlerin ise 1880 yılında Balkanlardan göç ettiği bilinmektedir. Balkanlarda Yunan-Bulgar sınırında Marvel'de 10 yıl kaldıktan sonra kutsal toprak adı altındaki Filistin'e göç ettirilmişlerdir. Filistine gönderilenlerinde bir kısmı iç bölgelere aktarılmış Nablus yakınlarında kurulan köyler, salgın hastalıklardan kırılmıştır.

Ortadoğu'daki iskanın mahiyeti konusunda bazı çarpıcı ifadelere ve belgelere bakmanın da yararlı olacağı muhakkaktır. Bu konuda Kemal Karpat'ın yaklaşımı oldukça ilginçtir. Ona göre 19. yy'ın ikinci yarısında Çerkeslerin Suriye'ye ve diğer komşu bölgelere göçü ve iskanı ilk bakışta, gerek göç edenlerin miktarı gerekse yerleşim alanının genişliği açısından, önemsiz bir nüfus değişimi olarak görülmektedir²⁶. Olaya teknik açıdan bakıldığında, Çerkeslerin göçünde sadece Kafkasya daki atayurtlarından, Balkanlar veya Anadolu üzerinden Batı Suriye'deki belirli bölgelere transfer edilmeleri görülür. Gerçekte ise Çerkes göçü, Batı ve Kuzey Avrupa'daki en uç yerlerden, İslamın Ortadoğudaki merkezine doğru geri çekilişin bir parçasıdır. Çerkeslerin göçü hem dışsal fiziki baskının sonucu, hem de Çerkeslerin, Müslüman yönetimlerin olduğu ülkelere giderek kültürel ve dini varlıklarını korumaya devam ettirmeye kararlılıklarının sonucu olmuştur"²⁷.

"Sadareten gönderilen bir yazıya göre 1877 ortalarında savaş halinin başlamasından 25 Eylül 1879'a kadar sadece İstanbul'a gelen göçmenlerin sayısı 387.804'dü. Bunların 26713'ü Suriye'ye, 15.709'u Halep'e gönderildi²⁸.

"Kudüs'teki kutsal binaların restorasyonundan sorumlu olan Ziya Bey Şam vilayetindeki, Sadi Efendi'de Halep'teki iskan görevlisi olarak atandı. Bu memura yaklaşık 6000 kuruş maaş ödendi. (Bu kademedeki diğer memurların maaşı 3000-5000 kuruş arasındaydı). Bu memurların sekreterlerinin (katip) maaşı ise sadece 1.750 kuruştur²⁹.

²⁶ Karpat'ın bu ifadesi, Şam-ı Şerif, Hama, Trablusşam (Tripoli) Hauran, Akka ve Belce bucaklarıyla Beyrut, Kudüs ve Lübnan Dağı mutasarrıflıklarını içine almaktadır.

²⁷ KARPAT, a.g.m., s. 79.

²⁸ BOA Yıldız Koleksiyonu Sadaret Hususi Maruzatı, 8 Şevval 1296 / 25 Eylül 1878. Ayrıca bkz. KARPAT, a.g.m., s. 79.

²⁹ BOA, İ.M.M. , No: 2789, 2 Şaban 1295 / 1 Ağustos 1878. Ayrıca bkz. KARPAT, a.g.m., s. 79 vd.

SONUÇ

19. yüzyıl Dünya tarihinde önemli siyasi gelişmelerin değişmelerin yaşandığı bir yüzyıldır. Bu dinamizmin yaratmış olduğu etki tüm devletlerde ve halklarda olumlu sonuç vermemiştir.

Gelişen bir Batı'dan gelen fikirsiz akımlar ve buna bağılı olarak ortaya çıkan Osmanlı Devleti'ndeki siyasi çöküş Osmanlı Devleti'ni bazı önlemler almak zorunda bırakmıştır. Tanzimat ve Islahat fermanlarının da böyle bir zorlamanın neticesinde ortaya çıktığı bellidir. Fransız İhtilal fikirlerinin getirdiği milliyetçilik ifadesi özellikle, Balkanlar'daki ayrılık hareketlenmelerinin temelini oluşturduğu bir dönemde, Balkanlar'ın elde tutulmasını sağlayacak önlemlerden birisi de bölgedeki İslam nüfusunu artırmak idi. Bu insan kaynağının sağlanmasında Kafkasya'dan gelecek nüfustan daha uygun hiç bir şey olamazdı.

Rusya'nın ise ulusal davası olan "sıcak denizlere inme" politikasının ürünleri 18. ve özellikle 19. yüzyıllarda Kafkasya'daki soykırımlarda görülebilir. Kendisi için sürekli bir rahatsızlık unsuru olan Çerkesya halkının bu bölgeden sökülüp atılması için elinden gelen her şeyi yapan Rusya'nın bu kez Karadeniz'e inmesinden endişe duyan başta İngilizler olmak üzere Batılı devletlerin göstermelik lejyon birlikleriyle ve bir miktar silah yardımıyla Kafkas halklarını Rusya'ya karşı güçlü kılmaları ve bağımsızlık mücadelesinde başarıya ulaşmaları konusunda desteklemeleri aslında, başrolünde Çerkeslerin oynadığı ve en sonunda başrol oyuncusunun ölümüyle sona eren bir senaryo idi.

Önce Kırım Savaşı'nda başlayan, Çerkeslerden yardım alınarak, Rusların daha güneye inmemesini sağlama yönündeki yaralanma, herşeyin sona erip de göçlerin başladığı dönemde de kendisini en acımasız biçimde hissettirmekteydi.

Öyle ki bu senaryonun içerisinde, Fransa'nın, o dönemde "Çerkes göçmenlerinden yararlanma" isteğini çok açıkça gözler önüne seren Cezayir'de iskan edilebileceklerine dair bir öneri vardır ki, bu öneri nazikçe Çerkeslere geri çevrilmiştir.

Herşeyin Kafkas halkları için nasıl olumsuzluk taşıdığını, Kırım Savaşı sonrası, gerek İngiliz parlamentosunda gerekse İngiliz basınında yeralan şu ifadeler sanıyoruz ki açıklayacaktır. Örneğin; İngiliz aydınları, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bazı sorular yöneltmekteydi: Örneğin, Rusya savaşı kaybettiği halde konferans masasından neden karlı kalktı? Savaşın en ağır yükünü çeken ve en çok zarara uğrayan Türkler'e neden tazminat ödenmedi? Hindistan Yolu'nu tehdit eden Rusya, fırsat ele geçmişken neden Karadeniz'den tam olarak çekilmeye zorlanmadı? Kuzey Kafkasyalı'lara neden bağımsızlık hakkı verilmedi. Ruslar, neden Kafkasya'dan çekilmeyi zorlanmadı?¹

İngiltere'deki bu heyecan, muhalif muhafazakarın lideri Stanley Derbry tarafından daha da kışkırtılmış, söz konusu kişi hükümete çatarak: "Paris Antlaşmasının Çerkes Meselesine hiç teması etmediğini görüyor bunu esefle karşılıyorum" demiştir².

Melmesbury'nin Lordlar Kamarasındaki sözleri ise herhalde bütün herşeyi açıklamaktaydı: "Lordlarım açık söylemek lazım, biz Çerkesler'i bırakarak kaçtık. Onları olağan olmayan müthiş kaderleri ile başbaşa bıraktık. Halbuki onlardan savaş esnasında yardım istemiştik. Müsaadenizle itiraf edeyim: Onların yardımından çok istifade ettik"³.

Manner, Layord ve Hamilton gibi Lordlar Kamarası üyeleri, Çerkesler'in geleceği halledilinceye kadar Paris Antlaşması'nın tasdik edilmemesi gerektiğini ifade etmişlerdir⁴.

Tüm bu ifadeler bir sonuç getirmemiştir. Nitekim, Karadeniz'e açılan ticaret gemilerinin kaptanlarının savaşı sonrası getirdikleri haberler, anlaşma hükümlerine Rusya'nın uymadığı şeklinde idi. Tüm yasaklara rağmen Ruslar'ın ticaret gemilerinin

¹ Urkhard (Urguhart)'ın The Portfolio Dergisi, The Time, The Diplomatic Review'de yer alan yazıları. Osman ÇELİK, **İngiliz Belgeleri'nde Türkiye ve Kafkasya**, Gelişim Matbaası, Ankara 1992, s. 17, vd.

² ÇELİK, a.g.e., s. 18.

³ ÇELİK, a.g.e., s. 18 vd.

⁴ Dönem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VI, 1976, C.VII, 1977.

askeri amaçlı olarak Karadeniz kıyısındaki kalelere silah ve mühimmat taşımakta olduğu, yıkılan kaleleri tekrar onardığı ve Kafkasya'yı tekrar askeri kordon içine aldığı söylenmekteydi.

Büyük göçe gidişte şüphesiz tüm bunlar çok önemli kilometre taşlarıdır. Ancak çağdaş ve demokratik Batı dünyasının başını çeken İngiltere'de olup bitenlere dair son örnek ise çok kesin ifadeler taşıyor. Bu 1862 yılında Hadjı Hayden Hasan ve Kustaruko İsmail başkanlığındaki Kafkas heyetinin hazırlamış olduğu bildiriye Kraliçe'nin yaklaşımı idi.

Bildiride yer alan Kırım Savaşı ile ilgili "Biz de yardım etmedik mi? Yüzbin kişilik bir kuvveti sizin için hazırladık. Rusya, yıllardır bizimle savaştığı halde zayıflayacağına kuvvetlendi. Eğer bağımsızlığı esarete tercih etmeseydik, yüzbin kişilik kuvvetimiz şimdi Rusların elinde olacaktı. Eğer ülkemizi müdafaa etmeseydik Rusya'nın sınırları Batum'da kalmayacaktı. Niçin bu savaştan sıkıntı duyuyoruz? Çünkü Rusya, Hindistan ve İstanbul'un kapısını aralamak istiyor. Eğer bunların gerçekleşmesine kadar bekleyeceksiniz bizden beklediğiniz yardımı alamayacaksınız. Eğer bugün bize bir cevap vermezseniz, halkımıza gidip İngiliz halkının Rusya ile birleştiğini söyleyeceğiz. Böylece Rusya'yı etkilemeyen ama kendi iftiracılarından etkilenen İngiltereyi göreceğiz... Eğer İngiltere'de bir gerçek ve bu ülkede adalet varsa, bunun küçük bir parçasını bulacağımızı ümit edersek, her zaman sizi ziyarete geliriz" şeklindeki ifade Kraliçe tarafından "Rusya ile Kafkasya arasındaki ihtilaf ve sürüp giden savaşa müdahale etmek istemiyoruz" sözleriyle karşılık bulmuştur⁵.

Osmanlı Devleti'nin bu dönemde yapabileceği tek şey ise Kırım Savaşı'nda kendisine müttefik olan İngiltere'den farklı görüş bildirmemek, ama Rus-Kafkas Savaşları sonrasında göçmenleri daha doğrusu sürgünleri ülkesine kabul etmek idi.

Eğer istenseydi İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti nasıl ki Kırım Savaşında biraraya gelip Rusya'yı dize getirdiyse, Rus-Kafkas Savaşı'nda da Kafkaslar'ın haklı bağımsızlık mücadelesine -ki Ruslar bu harekete yönetime karşı gelen bir avuç

⁵ ÇELİK, a.g.e., s. 19 vd.

haydutun faaliyetleri diyorlardı- destek verip Rusya'nın Kafkaslardaki emperyalizmi ve buna bağlı soykırımını durdurabilirlerdi.

Osmanlı Devleti'nin sürgünlere kapılarını açması ve onlara bazı imkanlar sağlaması şüphesiz yadsınamaz. Fakat 19. yüzyılda en kötü günlerini yaşayan Osmanlı Devleti'nin sağladığı olanakların boyutu, aldığı önlemlerin yeterli olup olmadığı konusunda olumlu söyleyebilmek mümkün değil. Bunca insanın gerekli hazırlıklar yapılmadan göç ettirilmesi sefaletin bir devamı olmuştur. Nitekim Kafkasya'da Rus istilasası ile ölen insanlar Osmanlı topraklarında bu kez hastalık, açlık, kazalar sonucunda hayatlarını kaybetmişlerdir.

Sonuçta binlerce insanın hayatını kaybettiği bu sürgün olayı çok daha derinlemesine incelenmelidir. Bu konuda daha çok kaynak ve arşiv belgelerinden yararlanılmalıdır⁶.

---

⁶ Derinleme araştırma yapan önemli isimler vardır. Örneğin Habiçoğlu, Pinson, Karpat sayılması gereken isimler.

EKLER

مالیه رف جیدر سبک سوادای رولنه هور ایجوریلورده تفسیری عامه رسع اولولوهج تاریخچه مالیه ریشه سنه اعنه قنغقر زانت اولوشه

ماننده مشابه اولوشی اوزره همالاک کوروش شاه تیره هجرت ایتیم اولولورده بازاره موباجلری ایجورده ملغوف یو صبر موباجلیج با سیریلورده البسه
وینایه قنایه جویوب پر با سبیل مصارف متفرقه و مستحلیله صرف اولنا نه مینافسه موباجریه اوزره سنه زمت قید ایدیلورده و موباجریه مرقوم ایجورده
مینایه اولوشینی حاله غیر از صرف موجود اولوبه استغوره قلم ایجورده مینایه اولنا نه کیسار اماننده نسبه اولوشه اوزره اعمال اولنا نه لب
پرانسه علی الطاب صورتیل اعنه قنایه جمعا تیح النی بلیک بیتوزیکری سیدی غرو سنه بعد از نه صورت صرفینا تتی بیمه رفتری و رورده یقیم
عمومی اجرا اولوشه اوزره سبک بیتوز اونه بدی بجه غروسی بالنتیل قهوری بولنا نه تیسر بربلیک طفوز ایجورده فرود سنه البسه پراسی اولکرتنه
سبک النی بوز غرو سبک عمومی لازم کلر چکی کبی ماعه اسمی بولنا نه کیرمی سبک اوجوزیکری سکر ایجورده سبک اجرای عمومی حفینه

استیانه رای اولوشه
سبک انی بوز غرو سبک عمومی لازم کلر چکی کبی ماعه اسمی بولنا نه کیرمی سبک اوجوزیکری سکر ایجورده سبک اجرای عمومی حفینه

رسنه اشاره کورده سکر اولنا نه فرمه سبک النی بوز غرو سبک موباجریه مرقوم ایجورده با سیریلورده البسه اعنه قنغقر نیشی سبکده عه اولولورده
بکیرمی سبک اوجوزیکری بوز غرو سبک رخ کز لاک موباجریه مرقوم ت بومیه وضایر سکر اسبیل نول واکورده ضحیایه اولورده فرود سبک صحیح
اوزرینه صرف اولوشینی اکلر سبک اولغله بوناک رخ امانلی سبک ضحیایه ج اجرای عمومی حفینه مینایه ج افصایه صفا سبک
صرف اولوشی اولولورده سالف الذکر تیسر بربلیک طفوز ایجورده غرو سبک کما سکر اجرای عمومی حفینه مینایه ج افصایه صفا سبک
نقشه رف سار ایلیایه حواله سبک سکر اولوشی ایسه اوینایه امرورده هله سبک اولورده کمالیج سبک ایلیایه

عاشقانه
ارطاشقانه

بغوص بلیک

بیم فانیان
میرزا محمد

مردی

مردی

İR.ŞD. 455-2

Mâliye Nezâret-i Celîlesinin Şûrâ-yı Devlet'e havâle buyrulan takrîri (22-Rebî-ül Evvel-85) târihinde Mâliye Dairesine itâ kılınmakla kıraat olundu.

Mealinden müsteban olduğu üzere Memâlik-i Mahrûsa-i Şahâne'ye hicret etmiş olan Abaza muhacirleri için melfif pusula mucibince yaptırılan elbise ve mübâyââ kılınan çorap bahâsıyla mesârif-i müteferrika ve müstacileye sarf olunan mebâliğden Muhâcirîn İdâresine zimmet kaydedilen ve muhâcirîn-i merkûme için mübâyââ olduğu halde gayr-ezsarf mevcûd olup işkodra kalesi için mübâyââ olunan peksimet esmanından tesviye olunmak üzere îmâl olunan elbise bahâsına alelhesâp sûretiyle itâ kılınan cem'an yetmişaltıbinbeşyüzyirmiyedi kuruştan ba'de izin sûret-i sarfiyatını mübeyyin defteri vürûdunda başkaca mahsûbu icrâ olunmak üzere beşbinbeşyüzyonyedi buçuk kuruşu bit-tenzîl kusûru bulunan yetmişbirbindokuz buçuk kuruştan elbise bahâsı olan kırkbeşbinaltıyüz kuruşun mahsubu lâzım geleceği gibi maâdâsı bulunan yrmibeşbinüçyüzyirmisekiz buçuk kuruşun icrâ-yı mahsûbu hakkında istîzân-ı re'y olunmuştur.

Revîş-i iş'âra göre zikrolunan kırkbeşbinaltıyüz kuruş muhâcirîn-i merkûme için yaptırılan elbiseye itâ kılındığı misüllü mebhûsun-anh olan yirmibeşbinüçyüz bu kadar kuruş dahî kezâlik muhâcirîn-i merkûmeye yevmiye ve hâne kirâsıyla navl-ı vapur ve me'murîn harcırahı olarak lüzûm-ı sahîh üzerine sarf olduğu anlaşılmış olmakla bunun dahî emsâli misüllü hazînece icrâ-yı mahsûbu umûr-ı tabîiyeden görünmeyen muhâcirîn-i merkûme levâzımâtı içinsarf olunmuş olan sâlif üz-zikr yetmişbirbindokuz buçuk kuruşun kâmilen icrâ-yı mahsûbu zımnında ber-mantûk-ı takrîr hazînece îfâyı muktezâsının nezâret-i müşârunileyhaya havâlesi tezekkür olundu ise de ol bâbda emr ü fermân Hazret-i Menlehül-emrindir.

2-Rebî-ül âhir-285

23 Temmuz 1868

İR.ŞD. II:03-I

Mâliye Nezâret-i Celîlesinin Şûrâ-yı Devlet'e havâle buyurulan tezkiresiyle melfûfâtı Dâhiliye Dâiresinde kırâat ve mütâlaa olundu.

Hülâsâ-i mealleri:

Rusya memâlikinden gelecek muhâcirînin ta'yînât bedelâtıyla masârif-i sâireleri için Trabzon Sancağının seksen sekiz senesi muvâzenesine yirmi bin kuruş idhal olunmuş ise de şu aralık Dağıstan'dan kesret üzere vürûd etmekte olan muhâcirîn masârifinin meblâğ-ı mezbûr ile tesviyesi kâbil olmayıp bir hayli fazla sarfiyât vukû bulmuş olduğundan, bunun için altmış-Yetmiş Bin kuruş daha tahsîsiyle berâber muhâcirîn-i merkûmenin tesviye husûsât-ı vâkıâları zımında, meblağ-ı mezbûrdan veyâhut emvâl-i mahalliyyeden verilmek üzere mukaddemâ tasarruf olunmuş olan Dört yüz bu kadar kuruş maaşla bir nefer-i kâtib tâ'yini lâzım gelmiş olmasına mebnî icrâ-yı îcâbı istîzandan ibârettir.

Reviş-i ahvâl hükmünce Dağıstan'dan Trabzon'a vürûd eden ve edecek olan muhâcirînin külliyeti ve livâ-yı mezkûrun muvâzenesine dâhil bulunan karşılığın adem-i kifâyeti hasebiyle nihâyetine kadar vukû tahmin olunan masârif için müceddeden akçe tahsis ve itâsı umûr-ı zarûriyeden olduğu gibi muhâcirînin tesviye husûsât-ı vâkıâları zımında bir nefer-i kâtibin ta'yin ve istihdâmı iktizâ etmiş olduğuna ve masârif-i mezkûreye Atmışbin kuruş kifâyet edeceği anlaşıldığına binâen bu misüllü bütçe hâricinde vukû bulan masârifat yekûnüne ilâveten tesviye ve îfa olunmak üzere meblağ-ı mezkûrun tahsîsiyle dört yüz kuruş maaş ile bir kâtibin istihdâmı zımında mahalline me'zûniyet itâsı ve hazînece îfâ-yı muâmelâtı hususlarının nezâret-i müşârunileyhâya havâlesi tezekkür kılındı ise de ol bâbda emr ü ferman Hazret-i Menlehül-Emrindir.

2-Ramazan-1289

22-Teşrin-i evvel-1288

3 Kasım 1872

عظمیٰ و دولت و اعلیٰ و اثره سنک مضطرب معروضہ سے کوئی نہ کہ دھڑکی دھڑکی
 تواری در لبت و اعلیٰ و اثره سنک مضطرب معروضہ سے کوئی نہ کہ دھڑکی دھڑکی
 و برونارک قیامت برلاطم مصارف سائرہ لبت مقابل لولہ بند کراک موازینہ داخل بولمانہ بکرمی ملک غور ملک عدم لغائی جملہ سبب سبب ہوا
 مصارف مذکورہ اگرچہ بکرمی و کجہ ایشانہ الحشر ملک غور ملک بورجہ خاجینہ و تو جوں لولہ مصارفات بکرمی علاوہ نوسہ اولیٰ وزیرہ معصومہ
 مصارف مذکورہ اگرچہ بکرمی و کجہ ایشانہ الحشر ملک غور ملک بورجہ خاجینہ و تو جوں لولہ مصارفات بکرمی علاوہ نوسہ اولیٰ وزیرہ معصومہ
 مصارف مذکورہ اگرچہ بکرمی و کجہ ایشانہ الحشر ملک غور ملک بورجہ خاجینہ و تو جوں لولہ مصارفات بکرمی علاوہ نوسہ اولیٰ وزیرہ معصومہ
 مصارف مذکورہ اگرچہ بکرمی و کجہ ایشانہ الحشر ملک غور ملک بورجہ خاجینہ و تو جوں لولہ مصارفات بکرمی علاوہ نوسہ اولیٰ وزیرہ معصومہ
 مصارف مذکورہ اگرچہ بکرمی و کجہ ایشانہ الحشر ملک غور ملک بورجہ خاجینہ و تو جوں لولہ مصارفات بکرمی علاوہ نوسہ اولیٰ وزیرہ معصومہ
 مصارف مذکورہ اگرچہ بکرمی و کجہ ایشانہ الحشر ملک غور ملک بورجہ خاجینہ و تو جوں لولہ مصارفات بکرمی علاوہ نوسہ اولیٰ وزیرہ معصومہ
 مصارف مذکورہ اگرچہ بکرمی و کجہ ایشانہ الحشر ملک غور ملک بورجہ خاجینہ و تو جوں لولہ مصارفات بکرمی علاوہ نوسہ اولیٰ وزیرہ معصومہ

معروضہ خاک کبریا کیجئے
 انگریزی نظم اولیٰ سبب لکھنا سارہ صدائیاھلہ نصف مضطرب منظور ہو کر نوسہ خطاب ملو کا جو لکھنا
 صورت معروضہ ملک بکرمی و کجہ ایشانہ الحشر ملک غور ملک بورجہ خاجینہ و تو جوں لولہ مصارفات بکرمی علاوہ نوسہ اولیٰ وزیرہ معصومہ
 حضرت تاجدار ایجاب جلیسنہ اولیٰ سبب لکھنا سارہ صدائیاھلہ نصف مضطرب منظور ہو کر نوسہ خطاب ملو کا جو لکھنا
 اولیٰ سبب لکھنا سارہ صدائیاھلہ نصف مضطرب منظور ہو کر نوسہ خطاب ملو کا جو لکھنا
 حضرت تاجدار ایجاب جلیسنہ اولیٰ سبب لکھنا سارہ صدائیاھلہ نصف مضطرب منظور ہو کر نوسہ خطاب ملو کا جو لکھنا
 اولیٰ سبب لکھنا سارہ صدائیاھلہ نصف مضطرب منظور ہو کر نوسہ خطاب ملو کا جو لکھنا

مظروفہ منقہ

İR.ŞD. 1103

Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi'nin mazbata-i maruzasında gösterildiği vechile Dağıstan'dan Trabzon'a vürud eden ve edecek olan muhacirin külliyesi ve bunların tayinat bedelatıyla masarif-i sainerine mukabil liva-i mezkurun muvazenesine dahil bulunan yirmibin kuruşun adem-i kifayeti hasebiyle sene nihayetine kadar masarif-i mezkure için tahmin olunan altmışbin kuruşun bütçe haricinde vuku bulan masarifat yekunüne ilaveten tesviye olunmak üzere tahsisi ve muhacirin rü'yet-i hususat-ı valvası zımında dahi dörtyüz kuruş maaş ile bir nefer-i katip istihdamı tezekkür olunmuş ve suret-i maruza maslahatça görünen luzuma mübtena bulunmuş olmakla ber-i mucib-i mazbata icra-yı iktizası hakkında emr-ü ferman-ı Hazret-i Padişahı her ne vechile şeref-nuh ve südur buyurulur ise mentuk münfi ifa olunacağı beyanıyla tezkere-i senaveri terkîm kılındı efendim.

9 Ramazan 289

11 Kasım 1872

Maruz-ı Çaker Kemineleridir Ki;

Enmile-i pera-i tazim olan iş bu tezkere-i samiye-i sadaret penahileriyle melfuf mazbata mazur-u şevket-mevfur-ı Cenab-ı Mulükane buyurulmuş ve suret-i maruzanın tezekkür ve istizan buyurulduğu cihetle icra-yı iktizası müteallik ve şeref-sudur buyurulma emr-ü irade-i seniyye-i Hazret-i Tacidarı icab-ı celilinden olarak mezkur mazbata yine savb-ı sami-i vekalet penahilerine iade kılınmış olmakla ol babta emr-ü ferman Hazret-i Menlehül emrindir

10 Ramazan 289

12 Kasım 1872

İR.ŞD. 1889-2

Meclis-i Mâliye'den bi-t tanzim Maliye Nezâret-i Celîlesi cânibinden tezyil kılınıp Şûrâ-yı Devlet'e havâle buyrulan 12-Zilkâde-94 târih ve üçyüzyirmisekiz numaralı mazbata Mâliye Dâiresinde kırâat olundu.

Meali: Sinop kazasının doksanbir senesine mahsûben emâneten irâde olunan muhâcirîn aşarı hâsılâtı onaltıbinbeşyüzüç kuruş yirmibeş pâreye resîde olarak meblağ-ı mezbûrun sâbıkından ikibindokuzyüzotuzüç kuruş otuzbeş pâre noksanı olduğu gibi hâsılât-ı mezbûrenin tahsil olunandan maâdâ ikiyüzaltmışsekiz kuruş otuzyedi pâre bekâyâsı bulunmuş olduğundan bekâyâ-i mezbûrenin ba'demâ arkası araştırılmak üzere aşar-ı mezkûrenin sene-i merkûmeye mahsûben hâsılıyla rü'yet-i hâbı istîzandan ibârettir.

Sûret-i iş'ârâ nazaran işbu noksanın zuhûru sene-i mezbûrede hava kurak giderek mahsûlâtın lâyıkıyla neşv ü nemâ bulamamasından neş'et ettiği anlaşılıp aşarın her sene bir nisbette olmayıp tenâkus ve tezâyüdü umûr-ı tabîiden bulunduğu cihetle noksan-ı mezkûrun kabûlü zarûrî görüldüğünden ber-mûcib-i istîzân bekâyânın tahsîline ihtimam olmak üzere aşar-ı mezbûrenin sene-i mezkûreye mahsûben hâsılıyla rü'yet-i hâbı husûsunun nezâret-i müşârunileyhâya havâlesi tezekkür kılındı. Ol bâbda emr ü ferman Hazret-i Men lehül emrindir.

16-Zil-Hicce-294

10-Kânûn-ı evvel-296

23 Aralık 1877

کتابخانه و اسناد

اقساط و اوراق

شماره

۹۷۹

مکتوبه داران مجلس

تاریخ: ۱۳۰۲

شماره: ۸۰

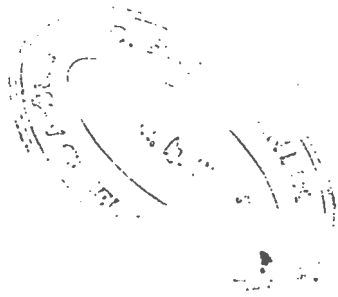
موضوع: ...

مکتوبه

...

۱۳۰۲

موسسه خیریه ...

İR.ŞD, 1943-2

Ma'rûz-ı Câker-i Kemîneleridir ki:

Muş Sancağı'nda meskûn muhâcirîn ta'yînât ve tohumluk ile edevât-ı zirâiye bahâsından fazla görünen meblağ hakkında sekizyüzyirmialtı numara ve 8-Kânûn-ı evvel-96 târihli tezkire-i mütekaddimenin henüz irâde-i cevâbiyesi zuhûr etmemiş olduğundan lutfen iktizâsının icrâsıyla keyfiyetin emr ve işarı bâbında emr ü ferman Hazret-i Veliy-yül emrindir.

24-Muharrem-95

16-Kânûn-ı sâni-96

29 Ocak 1878

Handwritten signature or name in the top right corner.

Main body of handwritten text, likely a letter or official document, written in Persian script. The text is dense and covers most of the page.

İR.ŞD-2428-2

Canik Sancağı'nın doksanüç senesi muvâzenesine muhâcirîn ve hastahâne vesâire masârif-i için dâhil olan akçeden fazla vukû bulan sarfiyâtın sûret-i tesviyesi hakkında Trabzon vilâyetinden meb'ûs tahrîrât ile melfûf pusula ve ol bâbda Mâliye nezâret-i Celîlesiyle muhârebeyi şâmil tezkire Şûrâ-yı Devlet'e havâle buyrulmakla Mâliye Dâiresinde kırâat olundu.

Meal-i tahrîrâtta livâ-yı mezkûrun sene-i merkûme muvâzenesine muhâcirîn ve hastahâne vesâire masârif-i olarak dâhil bulunan akçenin, es'ârın farkından ve sâir cihetten kifâyet etmemesi cihetiyle fazla sarf edilen yetmişbeşbinyüzelli kuruş onüç paranın tesviyesine m'zûniyet itâsı istîzân ve nezâret-i müşârunileyhânın cevâbında meblağ-ı mezbûrun altmışdokuzbinaltıyüzdoksanbeş kuruş muhâcirîn ve beşbindört-yüzellibeş kuruş hastahâne mesârif-i idüğü anlaşılıp her tarafça vukû bulan muhâcirîn masârif-i bâ-İrâde-i Seniyye, Masârif-i Fevkalâde-i Mülkiye'den tesviye olunmakta bulunmuş olmasıyla made-z zikr altmışdokuzbinaltıyüzdoksanbeş kuruşun dahî o yolda tesviye ve îfâsı ve mezkûr beşbindört-yüzellibeş kuruşun sene-i merkûme zuhûrât tertîbinden tesviyesi îcâb eder ise de tertîb-i mezbûrun mesdûdiyeti cihetiyle şu akçenin de emsâli vechile tertîb-i mezbûra ilâveten icrâ-yı mahsûbu menût-ı rey-i âlî idüğü beyân kılınmıştır.

Sûret-i iş'âra nazaran zikrolunan fazlanın vukû hakkında beyân olunan esbâb şâyân-ı kabul görüldüğünden mâde-l beyân altmışdokuzbinaltıyüzdoksanbeş kuruşun nezâret-i müşârunileyhânın iş'ârı vechile masârif-i fevkalâde-i mülkiye sırasında tesviyesi îcâb-ı maslahattan görünmekle ol vechile icâbının icrâsı ve hastahâne masârif-i olarak sarf edilmiş olan mâde-z zikr beşbindört-yüzellibeş kuruşun tesviyesine sene-i merkûme zuhûrât tertîbinden karşılık kaldığına ve muvâzene hâricinde vukû bulan sarfiyâtın kabul ve tesviyesi Meclis-i Has-ı Vükelânın karârına mütevakkıf idüğü Kânûn-ı Esâsî iktizâsından bulunduğu binâen mezkur dörtbinbeşyüzellibeş kuruşun tesviyesi her ne vechile tensib buyrulur ise o surette iktizâsının ifâsı husûsunun nezâret-i müşârunileyhâya havâle buyrulması lazım geleceği tezekkür kılınmanın ol bâbda emr ü ferman Hazret-i Menlebül Emrindir.

27-Şevval-295

16-Teşrin-i Evvel-294

24 Ekim 1878

1155

۱۱۷۵

حالیست غیرست شورای دوله هم از سیر بدیده ۱۰ دی الله شمس ۲۵۰ سرته اولی تاج تاریخ و طی بوز او دره دره نور ولی ستره سی ساله از ره سنه فرست اوندی خلدنه سالی ولایات دولت بدید عاقبتی بحیز و نظیمه صفا صادر فی وقتله درت سنه استعاره اعتبار او دولت بدید صفت فرست بدید اولی عین صلاحت سیک گرتت بلای ستره قوم ماز سنه بری بروسنه ببوله طرف اوله در جانب بیابان که سوره ای بدید نه آقی ترقه بر سیک بوقه در سوسه بالغ اولوب بولای فرقه العاون استی اولی عین دولت در ستره کوره در ستره کورنه در لوله عین دولت ولایت ستره کسینک بولایته صهری لایه کطرنک دوله ستره اعجاز عاقله وظیفه قانونی سی ایضا هیچکند بکنر باله ستره اسیر و بیله صفا اساتیک بکیز و نظیمه صفا رطل بدید صفتینه در ارتکب ستره کسینک بولایته صهری لایه کطرنک دوله ستره اعجاز عاقله وظیفه قانونی سی ایضا هیچکند بکنر باله ستره اسیر و بیله صفا اساتیک بکیز و نظیمه صفا رطل بدید صفتینه ستره سینه اموالت مولا هم به صفات بکیز ستمک صفا طرف فرقه العاون دره دوله هیچکیز بولایت صفا در ستره استیانت به صفا ستره

ایجاب لای اللله عظیم بوقولم صفا قانات بدید و از ستره ستره سالی ولایات بدید تا فوقه افتضاح سنه بولیدینه کجی بر اول بدید بکوره بره فجم و از ستره ستره سالی ولایت بدید بولیدینه ستره کسینک بولایت بدید اولی عین صلاحت سیک گرتت بلای ستره قوم ماز سنه بری بروسنه ببوله طرف اوله در جانب بیابان که سوره ای بدید نه آقی ترقه بر سیک بوقه در سوسه بالغ اولوب بولای فرقه العاون استی اولی عین دولت در ستره کوره در لوله عین دولت ولایت ستره کسینک بولایته صهری لایه کطرنک دوله ستره اعجاز عاقله وظیفه قانونی سی ایضا هیچکند بکنر باله ستره اسیر و بیله صفا اساتیک بکیز و نظیمه صفا رطل بدید صفتینه در ارتکب ستره کسینک بولایته صهری لایه کطرنک دوله ستره اعجاز عاقله وظیفه قانونی سی ایضا هیچکند بکنر باله ستره اسیر و بیله صفا اساتیک بکیز و نظیمه صفا رطل بدید صفتینه ستره سینه اموالت مولا هم به صفات بکیز ستمک صفا طرف فرقه العاون دره دوله هیچکیز بولایت صفا در ستره استیانت به صفا ستره

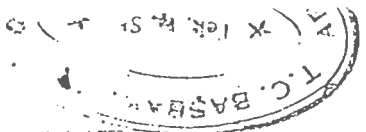
محمد رضا

محمد رضا

محمد رضا

محمد رضا

محمد رضا

İR.ŞD. 2322-2

Mâliye Nezâret-i Celîlesinin Şurâ-yı Devlete havâle buyrulan 10-Zilkâde-295/ ve 25-Teşrîn-i Evvel-294 tarih ve altıyüzondört numaralı tezkiresi Mâliye Dâiresinde kıraât olundu.

Hülâsâ-i Meali:

Vilâyet Devâir-i Belediye Kânunu hükmünce techiz ve tekfîn-i fakarâ masârif-i Doksandört senesinden îtibâren Devâir-i Belediye sandıklarından tesviye olunmakta ise de muhâcirînin kesretinden nâşî sene-i merkûme martından beri (?...) bu yolda sarf olunarak cânib-i Beyt-ül Mâlden tesviye edilen akçe Kırkbin bu kadar kuruşa bâliğ olup bu ise fevkalâde bir şey olduğundan ve bu masârifin Devâir-i mezkûreden tesviyesi hâlinde vâridâtının kısım-ı küllîsinin bu cihete hasrı lâzım gelerek Devâir-i mezkûre îmarâta âid vazîfe-i kânûniyesini îfâ edemeyeceğinden bahisle yalnız terekesi olmayan fukarâ emvâtının techiz ve tekfîn masârif-i techîziyesinin masârif-i fevkalâdeden olarak hazînece kabul ve tesviyesi Hüdâvendigâr vilâyetinden iş'âr kılındığı beyânıyla icrâ-yı îcâbı istîzandan ibârettir.

İcâbı lede-l mülâhaza bu mekûle masârifâtın belediye vâridâtından tesviyesi Vilâyât-ı Beledî Kânunu iktizâsından bulunduğu gibi devâir-i belediyeye bu kerre bir takım vâridât-ı cedîde dahî terk edilmiş olmasıyla bu yolda vukû bulacak masârifin vâridât-ı belediyeden tesviyesi lâzım geliyor ise de revîş-i iş'âra nazaran mahall-i mezkûrda bulunan muhâcirînin kesretinden nâşî bunlardan bîkes ve bîkudret olarak vefât edenlerin techiz ve tekfînine vâridât-ı belediyenin kâfi olamayacağı anlaşılmış ve bu misüllü muhâcirînin esnâ-i sevk ve tavattununda vefiyâtının dahî ziyâdece vukûa geldiği emr-i ma'lûm olarak bu dahî ahvâl-i fevkalâdeden ma'dûd bir keyfiyet bulunmuş olmasıyla bu misüllülerin techiz ve tekfîni için vukû bulacak masârifin yine ber-kâide dâire-i belediye vesâtat ve ma'rifetiyle ve senedât ve evrâk-ı mevsûka ile sarf edilerek muhâcirîn masârif-i sâiresi meyânında ve fevkalâde sırasında Mal Sandığından tesviye ve îfâ ettirilmesi husûsunun nezâret-i müşârunileyhâya havâlesi tezekkür kılındı. Ol bâbda emr ü ferman Hazret-i Men-Lehü-l Emrindir.

14-Zil-Hicce-295

27-Teşrîn-i sâni-294

10 Aralık 1878

مرا خبر نه بعضه که آنکه اخذ و اعطای غیر تقسیمه است و آنکه اولد قری حاله بوکره کنه و لرزه ا صناف مذکره سی اعطای منه زهی اولد بعضه نه و فحقه لایر نه بر وجه معانی
 حقیقه بعضه خار ه علی حاله تقسیم اید بکره ی عمومی اولد بر غیر شهر اما غیره ی سئل اولد سواری اولد جمله بیور بلالده ی صهارانی اولد اولدی و ه ۱۳۱۸
 تاریخی و نور در نه نور و ولی مذکره سیم و ظهوری اولد به مجلسی است مذکره سیم و است و معالیه اولدی

اما نت مشا اینها ناک ه صارا ی اولدی و بی ۱۳۱۸ ماسی شیخ تا یکی جمعی امانت مجلسی اعلی و کتور نه مرا خبر نه اولد و بعضی ضعیف
 صنعت اید ما عرف ایب اوصفا ار حال اولدی اولد قری و کبریک هفتون افرسی اولد یعنی جملیه بو معول ارك مقدار ی اگر چه معلوم رکن ایب ه بر ایکی
 نفوس ی کابو اید ه یکی و بیور در نه اصرا ی صمبل تقسیم اید بزرگ بو ظلم در قور لر نه اید بزرگ ا صناف بو ایسی و مرا خبر ناک ا صناف
 و بر کوننده به معانی قری حقیقه اولد بر کوننده اراد قری اولد یعنی کلکلیله مرا خبر نه مرقوم در نه زوی قدر نه اولد هر قدر که اید بزرگ ا صنافه بیور نه
 اما نت در نه سیم عاید و بر کون ناک اخذ و استغنائی مناسب اولد جمعه و رفاقه و کوننده ایگرنه ناک حر وی سیم اید اید اخذ و اعطای و ناله یاره سی اید بزرگ
 اولد ناک و بر کون ناک کلکف کوه طوری مو ا قور صحت اولد جمعه نظر اید بزرگ ای صنف حقیقه تقسیمه معالیه اولدی و بعضی صحرای اید بزرگ ای

مرا خبر نه مرقوم ناک بر قری رقیقه نه اولد هر قدر که اید بزرگ ا صنافه ایگله اولد قور نه بو صفا لر در نه اما نت در نه سیم عاید و بر کون ناک استغنائی
 لایر در نه اولدینا ایگله بو بزرگ نه اولد به اولد اوزاد مرا خبر ناک صاحب نه تقسیمه ی با سئل با ایگله با ایگله نه تقسیمه اولد هر قدر که بو صفا لر ناک ا صناف و بر کوننده به صفا
 و تذکره سیم ایفای حقیقه غیره ه اولد به اولد مرا خبر ناک صاحب نه تقسیمه ی با سئل با ایگله با ایگله نه تقسیمه اولد هر قدر که بو صفا لر ناک ا صناف و بر کوننده به صفا
 کوه طوری حقیقه صفا اما نت صفا ایلیار ا سیم اید بزرگ ای و ایست مذکره بر رضی با حال و بعضی مذکره ایلیار ا سیم اید بزرگ ای و ایست مذکره بر رضی با حال و بعضی مذکره ایلیار ا سیم اید بزرگ ای

Handwritten signature or mark at the bottom of the page.

İR.ŞD. 2581-3

Muhacirinden bazı kessanın ahzu ita ile taayyüş etmekte oldukları halde bu kerre kendilerine esnaf tezkeseri itasına tesaddi olunduğundan ve fakir-i hallerinden bahisle muafiyeleri hakkında bazı ifadeyi hava takdim eyledikleri arz-ı hal üzerine Şehremaneti ile muhabereyi şamil olup Şura-yı Devlete havale buyurulan 6 Cemaziyevvel 1296 ve 15 Nisan 95 tarihli ve 104 numaralı tezkere-i samiye ve melfif olan Meclis-i Emanet müzekkiresi Mülkiye Dairesi'nde kıraat ve mütalaa olundu.

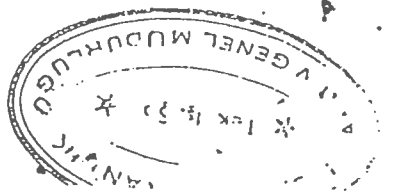
Emanet-i Muşarunileyhanın 5 Cemaziyelahir 1296 ve 14 Mayıs 95 tarihli cevabıyla Emanet meclisinin melfuf müzekkiresinde hın-i tahrirde muhacirinden olanlar hangi sınıfa şid sanat ile me'luf ise o sınıfa idhal olunmuş oldukları ve tahririn henüz arkası alınmadığı cihetle bu makulelerin miktarı eğerçi malum değil ise de bir iki bin nüfusu tecavuz edeceği ve bunlardan icra-i sanatla taayyüş edenlerin yoklama defterlerine de kayd ile yedlerine esnaf tezkeresi ita olunmakta ve muhacirinin esnaf vergisinden muafiyetleri hakkında elde bir güne irade kaydı olmadığı anlaşılmasıyla muhacirin-i merkümeden zi kudret olarak dükkan isticarıyla esnaflık edenlerden Emanet veznesine şid verginin ahz-u itifası münasip olacağına ve zokak ve köşe başlarında pek ciz'i sermaye ile ahz-u ita ve nan pasesi tedarikiyle meşgul olanların vergiye mükellef tutulmaları muvafık-ı merhamet alamayacağına nazaran iş bu iki sınıf hakkında tayin-i muamele olunması hususu reyeye talik kılınmıştır.

Muhacirinin merkumenin bir kısmı zi-kudret olarak dükkan isticarıyla esnaflık etmekte olduklarından bu misüllülerden Emanet veznesine aid verginin istifası lazım eden olup ancak bunlardan idare-i rüz-merresi almakta olduğu yevmiyeye muhtesar bulunduğu halde müceddet maiyetini tevsi maksadıyla ve cüz'i sermaye ile ahz-u ita eden ve tezkere resmini ifaya hakikaten gayr-ı muktedir olan efrad-ı muhacirinin, muhacirin komisyonu riyasetiyle bil muhabere tefrik olanarak bu misüllülerin esnaf vergisinden müstesna tutulmaları hususunun emanet-i müşarunileyhaya işar buyrulması ve riyaset-i mezkureye dahi beyan-ı hal olunması tezekkür kılınmağın ol babta emrü ferman Hazret-i men lehül emrindir.

18 Recep 1296

25 Haziran 95

9 Temmuz 1879

Handwritten signature or stamp at the bottom center of the page.

بزرگواران! اینک در وقت تعطیل است و در وقت تعطیل است

سلسله

مکتوبه ای که در وقت تعطیل است و در وقت تعطیل است... (Main body of handwritten text, partially obscured by stamp)

مرد و حاکم که در وقت تعطیل است

بزرگواران! اینک در وقت تعطیل است و در وقت تعطیل است... (Left side of handwritten text)

İR.ŞD. 2725-1

Atufetli Efendim Hazretleri.

Şehrematinden vuku bulan iş'ar üzerine Şuray-ı Devlet Mülkiye ve Maliye dairelerinden müştereken tanzim olunan mazbata leffen arz ve takdim kılındı. Mealinden müsteban olduğu vechile Silivri dahilinde Ali Paşa Karyesinde bulunan muhacirin-i Çerakise arazisinin Rumeli muhacirinin de taksisiyle ona mukabil kendilerine Anadolu dahilinde arazi gösterilmesi mukarrer olduğu halde muhacirin-i merkumenin vekili tarafından vaki olan istida vechile, bunların oralarda mutasarrıf oldukları arazi ve emlak cümlesinden Bahçe çiftliği arizisi doksan tarihinde muhacirin-i merkumenin ümera ve üsera meyanelerinde zuhura gelen münazaa üzerine üseranın, mükatibe-i Şer'iyeye rabtı ile bedelat-ı kitabet mukabilinde muhacirin-i merkûmeye taksim ve ita ve arazi-i merkumeden bir haylisinde kendileri esirlerinden kezalik bedelat-ı kitabet mukabilinde iştirâ eylemiş olduklarından ve emlak-ı merkume başkalarına verilecek olduğu halde kıymetlerinin Anadolu tarafında araz vesaire tedarik etmek üzere kendilerine verilmesi veyahut orada ikamet etmemek şartıyla tasarruflarına ve uhra fûruhat eylemelerine mümaneeet olunması cümle-i istidadan bunların hin-i hicretlerinde taraf-ı devletten muceddet iskanları için Rumeli tarafında verilmiş olan arazide bir güne ilişikleri kalmamış ise de bedel-i kitabet mukabilinde aldıkları veya para ile istira eyledikleri bu ada dahil olmayacağı cihetle akvam-ı merkûmenin gerek mukatebe bedeli olarak ve gerek kendi paraları ile malik ve dest resih oldukları arazinin dahi bu sebeple kendileri Rumeli canibine geçmemek üzere Sa... esmanının kendilerine itası hususunun şehremanetine havalesi tezekkür kılınmış olmakla ol babta her ne vechile emr-ü ferman-ı humayun-u Hazret-i Şehinşahi şerefsudur olur ise medlul-i alisine tevfiik hareket olunacağı beyanıyla tezkere-i Senaveri terkim olundu efendim.

22 Muharrem 97

7 Ocak 1880

Maruz-ı Çaker-ı Kemineleridir ki;

Peraya-i dest-ı tazım olan iş bu tezkere-i samiye-i vekaletpenahileriyle mazbata-i melfufe manzur-ı ali-i Hazret-i Padişahı buyurulmuş ve ber-mucib-i istizan muhacirin-i merkümenin mükatebe bedeli olarak ve kendi paralarıyla malik ve destresi oldukları arazinin sattırılarak esmanının kendilerine İtası ve fakat, sattırılacak arazinin kıymeti hakikiyesi ile fûruhat ettirilerek esmanının tamamen eshabına teslim olunması ve bunların her vechile padrden siyaset-i matlup ve mültezem-i ali olduğundan arazi-i mezkurenin fûruhatı hususunun iskan-ı muhacirin komisyonuna havalesiyle beraber bu işte bir güne su-i istimalat ve fesat ve ihtilasat vuku bulmamasına ve hudus-u şikayet ve müracaata serrişte verilmemesine be gayet itina ve dikkat olanması dahi tavsiyesi müteallik ve şeref-südur buyurulan emr-ü ferman humayun-ı Cenap-ı Şehriyari, mantuk-i celilinden olarak mazbata-i mezkure savb-ı sami-i hidivilerine iade kılınmış olmakla ol babta emr-u ferman Hazret-i menlehül emrindir

23 Muharrem 97.

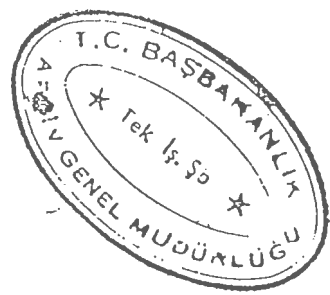
8 Ocak 1880

بکریں

باش کتاب داری

۱۰۹۵۶

سویر ولایتی کانی محمد اسمی قرینے اولیٰ دینارہ جیدتہ وقوع بولہ مناقہ و مقادہ فی یہ تفصل
 جیکہ تانیہ و درینک تانیہ بولہ جیل نانیہ درینک جامع و مخزن و قانت ایلیک اولایٰ مریح و مخزن
 قصہ فی و عادت معلوم ایلیہ تانیہ اوزرہ رضیاتی اولرہ جیکده ویرلا اوزرہ دینارہ اولایٰ کونہ غرضه اعانه
 المقدار اتمی اکونہ هیچ تعلق اولایٰ ملک جیل لایہ درینرہ مع اولایٰ اوتوز الیٰ به کونہ غرضه اعانه
 رفتک و کویا جیکده خاکبای هانیه کوی اتمی اولدوی تلغافه فی و درینک سویه مخزن و اسلام
 اولدولتیه واک اولایٰ ورت فی الیٰ صویترک بیوت ولایتیه تمبه سنیه تقسیم ایلیه اولدولتیه بوقضا
 کلا ادکی آلتی و بویکی اونفوت لقلک مع تدری اسبابی استکمال و تعقیب نام الیه متجه لک و درینک ایلیه
 طرف سنی صدایه هدیه تیغی فصد و بولایه اراده سنیه خلاقه نظوم نفقه الیه و اولایه مت
 لطیف ایساک قنطره اولایه امد و فنه حقیه و اولایه کلام دی العیالک و اولایه مت

İR.HUS. 1312 ZA/110

Suriye vilayetinde kan müceddel-i Şemsi Karyesinde evvelce Durzilerle Çerkesler beyninde vuku bulan münakaşa ve mükatelenin bi't tafsil arziyle Çerkeslerin tezyifi ve Durziler'in senası yolunda cebel-i Lübnan'da Durziler mecami ve mehafilinde kıraat edilmekte olan muheyyicü muharrik bir kasidenin ve hükümet-i mahalliyece edilen tensib üzerine tazminat olarak Çerkesler'e verilmek üzere Dürziler'den alınan malum-ul miktar akçe için hiç bir taalluku olmadığı halde Cebel-i Lübnan Dürzilerinden Cem olunan otuzaltı bir kuruluş ianeyi mutazammın defterin ve guya Çerkesler'in hak-paye-i şahaneye keşide etmiş olduklarını telgrafnamenin ve Dürzilerin Suriye Muhafızı ve İslam ensarı olduklarına dair olan bir varakanın ele geçirilen suretleri Beyrut vilayetinden atabe-i seniyye'ye takdim edilmiş olduğundan bu fenalığın külliyyen önü alınması ve bu gibi uygunsuzlukların men-i tekerrürü, eshabının istikmalî ve takib-i madde ile — derdest edilmesi lüzumunun taraf-ı sami-i sadaret-penahilerine tebliği, şeref sudur buyrulan irade-i seniyye-i Cenab-ı Hilafet-penahi mentuk-ı munifinde olmağla ve evrak-ı maruza — ırsal kılınmağla ol babda emr-ü ferman Hazret-i men lehül emrindir.

27 Zilkade 312

10 Mayıs 311

23 Mayıs 1894

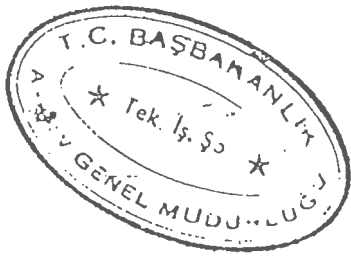
بلد سوزان ابراهيم

باش کتاب دارونی

۱۳۸۹

روم ای سرتی و بفرسانه جلات مختلفه سنده بولناه قومیه لرک بی دربی صوفیه جهته سوچه اولنه قدری و بوندک
 چرکس ایسه و قالنا قدری لایسن اوله قدری قوره کلیسا فرمانه انفق استعاره علفاً ادرنه والا و کالت هلییه
 عرصه عینه علیاً قائمه اولوب روم اییله چرکسک قضا فی دکار ایکنه قومیه لرک بو بولم ایسه ایسی
 اهل اسلام مقصدینه بنی اولمشته نه سفارته سینه اضاار کیفیت قلمی و بو جهالت اریبندک اسلام
 قیاقه کیره رک ایقاع نظام تیسره اولقیزیه بر دیل دیبری بولنه بقره رخی علاوه نیقات اولنن اوردولانه
 هدیوه هفتت فدا قلمی اوقای بنقده نه بولنه اولنده اولوب اوردولانه هفتت وچ اولقیزیه
 اصغر ابراهیم

سهری
 کای
 حقه

Handwritten signature

16. Hus. 1314. S / 7

İR.HUS. 1314 5/7

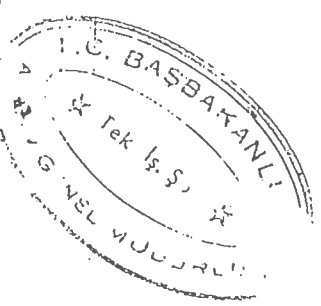
Rumeli-i Şarki ve Bulgaristan'ın cihet-i muhtelifesinde bulunan komitaların peyderpey Sofya cihetine sevk olundukları ve bunların Çerkes elbise ve kalpaklarını labis oldukları Kırk (?)Kilise kumandanlığının iş'arına atfen Edirne Vali ve katib-i Celilesinden arz-ı atebe-i ulya kılınmış olup Rumeli'de Çerkeslerin fukaray-ı dergar komitalarının bunlara elbise iktisa etmesi ehl-i İslam'ı itham maksadına mütebenni olamayacağından sefarat-ı seniyyeye ihbar-ı keyfiyet kılınması ve bu halin Ermenilerin İslam kıyafetine girerek ika-yı mezalim etmiş olduklarının bir delil-i diğeri bulunduğunun dahi ilave-i tebligat olunmuş emr-u ferman-ı Hümayun-ı Hazret-i Hilafet penahi iktizay-ı münifinden bulunmuş olmağla ol babda emr-u ferman Hazret-i menlehül emrindir.

3 Safer 314

2 Temmuz 312

15 Temmuz 1896

تفقاً به در کلمه و در عادتده ادرع آید نیز بکلمه برونه لا جوبیک تابعیت معالده
 امکان آید بکلمه چینه کهنه بر لفر سونه ابد کلمه اوله قده مدروضان واقعده اکلده بقینه
 بوند عقده اتخاذه لایح کلمه قعالمه تک نشیح ابغایله اسکانه آیدله بکلمه محلامه
 بیانه اول کوند علامه شفقده بوردیله اراده نینه جناب قلاقیان اقصان عالینه
 اولخط اولین امر و نامه حقید ولی الامر کله عماره اولوی ادرانه ٢٨

İR.HUS 1323 Ca/33

Kafkasya'dan gelip Dersaâdet'te üç aydan beri beklemekte bulunan muhacirinin tabiiyet muamelesi ikmal edilmediği cihetle henüz bir tarafa sevk edilmemiş oldukları mârûzât-ı vâkıâdan anlaşıldığından bunlar hakkında ittihâzı lazım gelen muamelenin terrî-i ifasıyla iskan edilecekleri mahallere bir an evvel gönderilmeleri şeref-südur buyrulan irâde-i seniye-i Cenab-ı Hilafet-penâhi iktizâ-i âlisinden olmağla ol babda emr ü ferman Hazret-i men lehül emrindir.

8 Cemadiyel evvel 1322

29 Haziran 1321

21 Temmuz 1904

İmza: Serkâtib-i Hazret-i Sehriyâri

۶۵۱۲

رہا سب سے پہلے سرکار محبت چار وارہہ نام پونہ اور کولہ نورو سکھوہ ملو
دیسارتہ پہلوکاری معروضاتہ واقعہ وہ اکلوتہ اور ایک بیدی نوز تقصیر جس سے پورناک
روہ دوسری پہلو اولیٰ قومیہ اور طبعیہ و وہاں ایسا وہ طبعی انالوگ نوری پورناک کنڈا کھنڈ
بمبئی و اس کا نام پورناک اور پورناک اقصابہ کھنڈہ انالوگہ ایسی کھنڈہ کھنڈہ
پورناک کورہ پورناک قرار سب سے پورناک اقصابہ کھنڈہ انالوگہ ایسی کھنڈہ کھنڈہ
قرار پورناک کورہ پورناک قرار سب سے پورناک اقصابہ کھنڈہ انالوگہ ایسی کھنڈہ کھنڈہ
پورناک اور پورناک کورہ پورناک قرار سب سے پورناک اقصابہ کھنڈہ انالوگہ ایسی کھنڈہ کھنڈہ

İR.HUS 1323 C/21

Rus şeyr-i şefain şirketine mensub çerve odera nâm posta vapurlarıyla .... den Halic-i Dersaâdet'e geldikleri mârûzât-ı vâkıâ dan anlaşılın üçbinyediyüz nüfus Çerkes muhacirlerinin dün dahi tebliğ olunduğu vechile Konya Ereğlisi'ne ve daha ileriye doğru Anadolu demiryolunun güzergahında kâin ve iskanlarına elverişli mahallerde yerleştirilmesi lazımeden bulunduğundan ve kendilerinin vapur içinde bulunmalarına göre bu babda karâr-ı seri verilmek iktiza edeceğinden ona göre icab-ı Hilafet-penâhi icab-ı celilinden olmağla ol babda emr ü ferman Hazret-i men lehül emrindir.

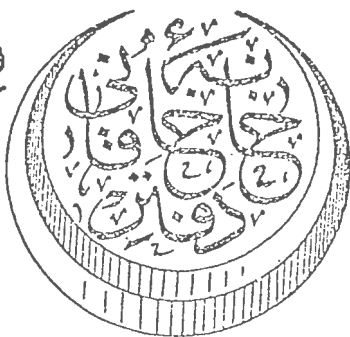
14 Şevval 1323

13 Aralık 1905

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyâni

TAPU ÖRNEĞİ

فلاںسی (۷۷)

حکومتی

۱۰۸۷۹۲

دفتري شهر	مورخ
دايرة بلديه	

صره نومروسى
۰۰۰

لوا	الحدود	قضا	سكرد	ناحية	لور اولوكا قوبه	بوسلا	ملاحظات
مخاه	زقاق	موقع	رقم ابواب	رقم ابواب			
جنسى	جنس						
نوعى							
حدودى	ترتیباً من طرف الشمال جھتہ جنوبی طرف						
مقدارى	ایک سو مربع						
شخصى							
صاحب اولى							
جهت اعطای سند	مخبرینہ بولغند بالام سند بخینہ اهل اولیہ						
متصرفى	سند رونق اولدی جھتہ اولغ جھتہ اعطای						
قیمتى							
بدلى							

یکون	فرار و نظامدن نضله	بدل مثل	بدل مزایده	مخفصات متراکه
بارہ غروش	براقچه و برابیه جکدر	بارہ غروش	بارہ غروش	بارہ غروش استین
	خرج	ورقه بها	کاتبه	

بالادہ محور صلوات معاملات قلمیہ نئی اجرا قندش اولغله سندیک تنظیم واعطاسنه
 دکن دفتر خاقانی نامنه اشبوموقت علم و خبر اعطا قندى فی مورخ سنه
 صندوق امینی مأمور و یاطبوقابی محاسبه جی و یا مال مدیری نائب

İNGİLİZ BELGELERİNDE KAFKASYA'YA DAİR BAZI BİLGİLER

BELGE NO.1

Konsolos Stevens'tan Earl Russel'a (12 Mart'ta Alınmıştır)

Trabzon, 17 Şubat 1864

(Özet)

Çerkes göçmenlerinin bu kentte yığılmaları ciddi bir sorun haline gelmiş bulunmaktadır. Bu nedenle durumun İstanbul hükümetinin dikkatlerine ivedilikle sunulması gerekir. Son üç gün içinde kente yeni yeni kabileler gelmiş ve bugüne kadar yaklaşık 3.000 kişi limana çıkmış bulunmaktadır. 40.000'den fazlası da ülkelerini terketmeye hazırlanmaktadır. Buraya ulaşabilenlerin yüzlercesi, daha önce çektikleri sefalet ve açlığa ek olarak şu anda hastalıklarla boğuşmaktadır. Buraya ulaşabilenlerin yüzlercesi, daha önce çektikleri sefalet ve açlığa ek olarak şu anda hastalıklarla boğuşmaktadır. Buraya ulaşabilenlerin yüzlercesi, daha önce çektikleri sefalet ve açlığa ek olarak şu anda hastalıklarla boğuşmaktadır. Trabzon valisi Emin Paşa, bu bahtsız insanların durumunu hafifletmek için elinden geleni yapmakta, ancak elindeki olanaklar son derece sınırlıdır. Bu arada hastalık gerek Çerkes göçmenler gerek yerli halk arasında korkutucu biçimde yayılmaktadır. Tifüs'ten ölenlerin sayısı artmıştır. Panik büyük ve yaygındır. Herkes kendi terketme hazırlığı içindedir. Kendilerine bel bağlanan üç Avrupalı doktordan Fransız olanı bugün Tifüs'ten ölmüştür. Karantina idaresine bağlı İngiliz doktoru ise resmi işleri başından aşkın olduğu için hastalara bakamamaktadır. Görevleri gereği göçmenlerle ilişki kurmak durumunda bulunan Paşa'nın memurlarından bir çoğu hastalığa yakalanmış ve bir kaçı da ölmüştür.

Babıali geçenlerde göçmenler için bir miktar eski asker elbisesi ve ilaç göndermiştir. Eski elbiseler dağıtılmış, ancak ilaçların işe yaramaz durumda olduğu anlaşılmıştır.

Ölülerin dikkatsizce gömülmeleri ve yarattığı tehlikeler yüzünden mezarlığa yakın yerler bomboş kalmıştır. Bütün aileler evlerini terketmektedir. Birkaç gün önce şehrin

çeşmelerini besleyen ana su kanallarının birinde bir Çerkes cesedi bulunmuştur. Sokak ve meydanlar sefalet ve pislik içindedir. Erzak kıtlığı başlamıştır. Yakıt yok denecek kadar azdır. Bütün bunlar sefaleti artırmakta ve hastalığın yayılmasına neden olmaktadır. Şayet yukarıda sayılan sakıncaları ortadan kaldıracak bazı önlemler süratle alınmazsa -ki bahar'ın bastırmasından korkulmaktadır- kamu sağlığı büyük ölçüde tehlikeye girecektir.

Elde edilen bilgilere göre Aralık ayından Şubat'a kadar ölenlerin sayısı 3500'ü bulmuştur. Bunlardan 3.000'i Çerkes, 470'i Türk, 36'sı Yunan, 17'si Ermeni, 9'u Katolik ve 6'sı da Avrupalıdır."

BELGE NO.2

Konsolos Dickson'dan Earl Russel'a. (Nisan'da Alınmıştır).

Sohumkale, 22 Şubat 1864

(Özet)

Burada Çerkezistan sahillerine yeniden başlatılacak bir savaş için hazırlıklar yapılmaktadır.

Geçenlerde Tiflis'ten buraya kadar gelen bir kurmay subay, ilkbaharda işgal etmeyi tasarladıkları Sochy'nin denizden keşfini yapmıştır. Öğrenebildiğim kadarı ile kısmen Trans-Kafkas ordusuna ait birliklerden kısmen de Sohmkale'nin karargah birliklerinden oluşan 9.000 kişilik seferi bir birlik Gagri istikametinden yürüyecektir. Bu birlikler, son zamanlarda kendilerine sağlanan geliştirilmiş silahlarla günlük talimlerini yapmakta ve büyük miktarda ekmek stoku için tüm fırıncılar seferber edilmiş bulunmaktadır.

Bugünkü acil durum karşısında Çerkeslerin kesin olarak nasıl bir yol izleyeceklerini kestirmek oldukça güçtür. Bütün umutlarını gelecekteki bir Avrupa-Rusya savaşına bağlamış gözüküyorlar. Şayet bu ihtimal gerçekleşmezse -ki gerçekleşme olasılığı yok gibidir- bu takdirde nihai başarı şansı bulunmayan ve acılarını artıracak tecrübe ile öğrendikleri silahlı açık direnişi bırakıp Rus

istilacılarıyla anlaşmaya yanaşmaları mümkündür. Bugün bu fikir hiç olmazsa, bir çokları tarafından paylaşılmaktadır. Abzah'ların göçü ve Şapsığ'ların bunları izlemesi, kıtlık, hayvan varlığının telef olması gibi faktörler, hala bütünlüklerini korumaya devam eden Ubih'ların da gücünü büyük ölçüde zayıflatmış bulunmaktadır. Bütün bu talihsizliklere bir de Kuzey Kafkas boyları veya onlardan arta kalanlar ile öteki kesimlerde yaşayanların arasında politik bir birliğin bulunmaması ve böyle bir birliğin sağlanmasının hemen hemen olanaksız olması da eklenmelidir. Bunların herbirinin ve tümünün aralarındaki kan düşmanlıklarını unutmaları ve ortak bir amaç etrafında birleşmeleri olanaksızdır. Hepsinin özlemle beklediği Avrupa-Rusya savaşı, belki birinci gruptakilere taze bir dürtü verebilir, ancak ikinci gruptakilerle arasının daha fazla açılmasına neden olabilir.

Halen devam etmekte olan savaşın korkunç sonucunu belki aşağıdaki yerel deyişten daha iyi anlatabilecek bir şey olamaz; "Bu gün Soudjouk-Kale'den Anapa'ya kadar bir kadın ile bütün gün tek bir insana rastlama korkusu olmaksızın seyahat edebilir."

BELGE NO.3

Sir H.Bulwer'dan Earl Russel'a, (23 Nisan'da Alınmıştır).

İstanbul, 12 Nisan 1864

Lordum,

Rusların Çerkezistan'da sürekli olarak ilerlemeleri ve yerli halka yaptıkları kötü muamele, Çerkeslerin hemen hemen bütünüyle ülkelerini terketmeleri sonucunu doğurmuştur. Şu ana kadar 25.000 Çerkes Göçmeni Trabzon'a gelmiş bulunmakta ve diğerleri de her türlü tehlikeyi göze alarak küçük teknelerle kaçmaya çalışmaktadır. Büyük sayılara varan ve belli becerileri bulunmayan bu kimselerin belli yerlerde yığılmaları o yerlerin sağlık ve huzurunu ciddi biçimde tehlikeye sokmaktadır. İstilacılardan kaçmak için başvurmak zorunda kaldıkları yöntemler nedeniyle verdikleri kayıplar, insanlık için dehşet vericidir. Türk hükümeti, bu kimseleri oralardan aldırarak imparatorluğun çeşitli yerlerine yerleştirmek amacıyla Trabzon'a gemiler göndermek

üzeredir. Öte yandan doğdukları toprakları görülmemiş bir kahramanlıkla savunduktan sonra terketmek zorunda bırakılan bu talihsiz insanları, imparatorluğun çeşitli dominyonlarında güven içinde yerleştirilmelerini sağlayacak önlemleri alabilmek için Osmanlı hükümeti, buradaki Rus maslahatgüzarı ile müzakere halindedir.

Anladığıma göre, Rus Maslahatgüzarı Babıali ile bazı düzenlemelerin yapılması konusunda kendi açısından herhangi bir sorun bulunmadığını ve bu iş için hükümetine başvurduğunu ve talimat beklemekte olduğunu belirtmiştir.

HENRY L. BULWER

Not: Bu arada Çerkesler tarafından Majeste Kraliçelerine yazılmış bir dilekçeyi çevirisi ile birlikte sunuyorum.

3 NO'LU BELGENİN EKİ

Dilekçe

(Çeviri)

İngiltere İmparatoru Majeste Kraliçelerine

Dünya kurulduğundan beri ülkemiz ve vatanımız olan Çerkezistanı işgal etmek ve dominyonlarına katmak için Rusya'nın giriştiği haksız savaş 80. yılını doldurmuş bulunmaktadır. Şu anda ellerine düşen çaresiz kadınları, yaşlıları ve çocukları koyun boğazlar gibi kesiyorlar. Kestikleri başları süngüleriyle keklele oynar gibi oynuyorlar. Uygarlık ve insanlık dışı anlatılması güç bir zulüm ve baskı uyguluyorlar. Bizler canımızdan daha çok sevdiğimiz yurdumuzu savunmak için can ve malımız pahasına ihtiyar, genç bu tiranik harekete karşı koymaya çalıştık. Ancak son bir iki yıldır savaş tahribatına ek olarak TAnrının reva gördüğü kuraklığın neden olduğu açlık ortamından yararlanan Ruslar, karadan ve denizden sürdürdükleri sürekli saldırılarla bizleri büyük sıkıntılara sokmuşlardır. İnsanlarımızın bir çoğunun savaş alanlarında çatışmadan, bir kısmını dağlarda açlıktan, bir kısmını sahillerde sefaletten ve bir kısmını da denizlerde beceri eksikliğinden kaybettik.

Bu sebeple Rusların ÷lkemize y÷nelttiği vahŖı saldırılara karŖı koyabilmek ve ÷lkemizi ve ulusumuzu kurtarabilmek için adaletin merkezi ve insanlığın koruyucusu y÷ce H÷k÷metinizin ve halkınızın değerli yardımlarına ve aracılığına baŖvuruyoruz.

Ŗayet ÷lkemizi ve soyumuzu korumak için istediğimiz yardımı sağlamanız m÷mk÷n değilse, hiç olmazsa bir yandan açlık öte yandan d÷Ŗmanın vahsi saldırılarıyla yok olma tehlikesi ile karŖı karŖıya bulunan çaresiz kadınlarımız ve çocuklarımızın emin bir yere nakledilmeleri imkanlarının sağlanmasını rica ediyoruz. Ŗayet bu iki isteğimiz de dikkate alınmaz ve isteğimize rağmen h÷k÷metlerin l÷tuf ve merhameti esirgenir ve çaresiz koŖullar içinde toptan imha edilirse biliniz ki hakkımızı y÷ce Tanrının katında aramakta devam edeceğiz. O Tanrı ki majesteleri h÷k÷metine aresizleri ve zayıfları korumak için kuvvet, iktidar ve egemenlik vermiŖtir.

Sizden içinde bulunduğumuz sefalet ve çaresizlik koŖullarının y÷ce H÷k÷metinize ve milletinize duyurulması için aracılık yapmanızı rica ediyoruz. Bu nedenle ekselanslarınıza bu m÷tevazi dilekemizi sunuyoruz. Bu dilekçenin bir kopyası PadiŖah'ın H÷k÷metine ve öteki ÷lkelerin elçiliklerine sunulmuŖtur.

9 Nisan 1864

Çerkes Halkı adına

İmza

BELGE NO.4

Konsolos Dickson'dan Earl Russell'a. (17 Mayıs'ta AlınmıŖtır).

Sohumkale, 17 Mart 1864

(Özet)

erkesleri ileden çıkararak ve umutsuz da olsa direniŖlerini artırmalarına neden olan bir olayı size bildirmeyi üzücü bir görev sayıyorum. Bir Rus birliği 100 kadar Abzah'ın ikamet ettiği Soobashi nehri kıyısında Toobeh köyünü ele geçirmiş ve köy sakinleri teslim olduklarını bildirdikleri halde tamamını katletmişlerdir. Kurbanlar arasında doğumu yaklaŖmış 2 kadın ve 5 ocuk bulunmaktadır. Sözü konusu birlik

Evdokimoff'un ordusuna bağlı bir birlik olup Pshish vadisinden geldiği ileri sür÷lmektedir.

Rus birlikleri kıyıda toprak kazandıkça işgal edilen yerlerde bulunan yerli halkın hiç bir şekilde orada kalmalarına izin verilmemekte, ya Kuban ovalarına ya da Türkiye'ye göç etmeye zorlanmaktadır.

BELGE NO.5

Konsolos Dickson'dan Earl Russell'a. (17 Mayıs'ta Alınmaştır)

Sohumkale, 13 Nisan 1864

(Özet)

Ubıh ve Fighet boyları şu günlerde Trabzon'a hızla çıkmaktadırlar. Gerçekten yaşadıkları topraklar ateş ve kılıçla harabeye çevrildikten sonra Kuban steplerine nakledilmelerini ve böylece işgalcilere düzenli asker kaynağı haline gelmeyi reddeden Dağlıların önünde Türkiye'ye göçetmek dışında bir seçenek kalmamıştır.

Bu çaresiz insanların durumu görgü tanıklarının ifadelerine göre yürekler acısıdır. Acele ile yola çıkma zorunluluğu nedeniyle teknelerin aşırı yüklenmesi sonucu sık sık facialarla karşılaşmışlar ve savaş ve açlıktan arta kalan bir miktar at ve sığırını da bir kaç ruble karşılığında elden çıkarmak zorunda kalmışlardır.

Bazı durumlarda göçmenler belki yüzyıllardır aile yadigarı olarak sahip buldukları silahların düşman eline geçtiğini görmektense onları denize atmayı tercih etmişlerdir.

İşgal edilen yerlerde uygulamaya konular iskan politikasına göre Hükümet, bu yerlerde yerleşmek isteyen Azoff kazaklarına toprak ve başka ayrıcalıklar verme yoluna gitmektedir.

Ayrıca Kafkasya'da 10 yıl hizmet vermiş devlet memurları da ayırım gözetilmeksizin toprak edinme hakkına sahip kılınmaktadır.

BELGE NO.6

Başkonsolos Murray'dan Earl Russell'a. (17 Mayıs'ta Alınmıştır)

Odessa, 29 Nisan 1864

Lordum,

Bana ulaşan bilgilere göre Vardan ve Sochy, general Heyman kuvvetleri tarafından bir direnişler karşılaşmaksızın işgal edilmiş bulunmaktadır. Buralarda yaşayan Dağlılar son derece güç koşullar altında olup tekne bulabildikleri ölçüde hızla Türkiye'ye göç etmektedirler.

İşgal edilen topraklarda, şimdi, Kafkasya'nın güneyine yerleşmek isteyen Azoff kazaklarına toprak önerilmekte ve kendileri bu doğrultuda teşvik edilmektedir.

Majeste Grand Dük Michael geçenlerde Güneye bir denetim gezisinde bulunmuştur.

E.C.GRENVILLE MURRAY

BELGE NO.7

Sir H.Bulwer'dan Earl Russell'a. (20 Mayıs'ta Alınmıştır)

İstanbul, 3 Mayıs 1864

(Özet)

Çerkeslerin Osmanlı ülkesine geniş ölçüde ve ani göçüşleri yüksek malumlarıdır. Ruslar, şu anda, vatandan önce gelen tek değerli şey saydıkları özgürlüğü ya da en azından yabancı bir düşmanın egemenliğinden uzak bir yaşamı her şeyin üstünde tutan bu cesur ve fedakar ırkın topraklarına el koymuş bulunmaktadır. Savunmalarıyla ölümsüzleştirdikleri sahillerden bir kaçış var şu anda. Komşu bir imparatorluğa sığınma olanakları arıyorlar. Kısacası Çerkezistan artık yoktur. Arkada kurtarılmaya değer tek şey kalmıştır o da Çerkesler.

Osmanlı hükümeti iltica isteklerini yerine getirmek istemektedir. Ancak yüksek makamınızın da bildiği gibi olanakları oldukça kısıtlıdır. Bugüne kadar yaptıkları 200.000 lira sarfetmekten ibaret olup bu miktar görece çok azdır.

Bu talihsiz sürgünlere kucak açmanın bir biçimi, bunları imparatorluğun değişik bölgelerinde çeşitli köylere her 4 Türk ailesine 1 Çerkes ailesi düşecek biçimde dağıtmaktadır.

Bu çözüm, kuşkusuz, en ucuz olmakla birlikte herhalde en kötüsüdür. Bu yol, durumları esasen kötü olan Türk köylüsünün sefaletini artırır, fakir Çerkeslere belki az da olsa bir yaşama şansı sağlar ama bu yenilmez savaşçıların gücünü böler, dağıtır ve yokeder.

Hem Türkiye hem de Avrupa için uygun düşecek politika şu olmalıdır: Bu yiğit sürgünleri, Karadenizden Erzurum'a kadar uzanan topraklara yerleştirmek. Bu yerler, ayrıldıkları ülkenin karşısında olup bir ölçüde o yerlere benzemektedir. İşte ancak burada bu kimselerin üzüntüleri hafifletilebilir.

Dahası var. Şayet bu kimseler bir tür askeri koloni biçimine dönüştürülebilirse halen Türk ordusu için bir kaynak da yaratılmış olur.

Ayrıca tam bu yerde ve zamanda Çerkes nüfusun yararlı biçimde kullanılabileceği büyük bir hedef de var.

Trabzon'dan Erzurum'a yapılacak bu yolun ne kadar gerekli olduğu yüksek malumlarınızdır. Son bir kaç haftanın olayları, Türk ticareti yönünden bu yolu çok acil bir duruma getirmiştir.

Çerkes göçünün belirli bir bölümü bu yolun yapımı için ayrılabilir. Bu yerin kendi vatanlarına görünür mesafede oluşu işi daha da kolaylaştıracaktır.

Böylece bir yandan Osmanlı ordularının acil kaynak ihtiyacını karşılama, öte yandan Osmanlı tarım nüfusunun yükünü hafifletme ve nihayet yalnız Osmanlılar için değil bütün dünyanın yararına olan bir inşaat projesinin gerçekleştirilmesi gibi çeşitli

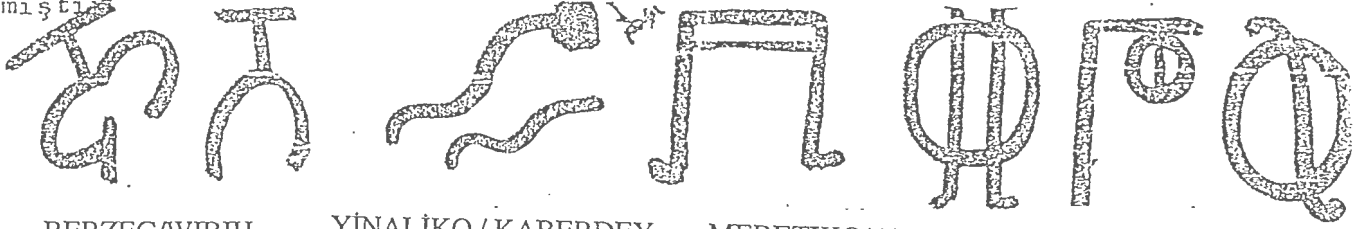
yararlar biraraya getirilmiş olacaktır. Bununla birlikte böyle bir planın gereği gibi uygulanabilmesi için Türk hazinesinin kaynakları yetersiz gözükmektedir. Mevcut gelirler halen tahsislidir. Türk kredisinin bir miktar hareketlendiği bir sırada, büyük sıkıntılara düşülmeksizin toplanması olanaksız olan bir parayı bu ülkenin normal gelirlerinden karşılamak suretiyle yükünü ağırlaştırmak amaca hizmet etmez.

Öte yandan söz konusu miktar, yıllık gelire indirgenirse fazla bir yekun tutmadığı görülür. Hesaplarıma göre bu miktar, 1.500.000.- sterlin dolayındadır. Çerkes nüfusunun bir kısmının Erzurum yolunda, bir kısmının da orduda çalıştırılması, maliyeti daha da düşürebilir. Bunun faizi 100.000.-L'dan fazla olmaz.

Ne kadar büyük bir ihtiyaç ve ne kadar yararlı ve erdemli bir amaç için olursa olsun Türkiye'nin bu miktarı dış ülkelere rica etmesi, durumuna uygun düşmez. Çıkar yol Avrupa'da bu ülke lehine yardım için bir hareketin oluşturulmasıdır.

Adiğe ve Abhazlarda zadegan ve efsanevi ailelerde marka kullanmak usuldendir. Kuzey Kafkasta Janhot ailesinden Prens Kaytok'un oğlu Beslen zamanında soy markalarına pek kıymet verilmiş ve üzerinde önemli durularak markaların hususiyet ve istiklaline riayet edilmiş müeyyideler habzeeye eklenmiş başka aile ve şahıslar tarafından kullanılmasına izin verilmemiştir. Bu simgeler 13. yy ve 14. yy'da yalnızca PŞI ve AHLAR (MARŞANLAR) tarafından kullanılmaya başlanmıştır.

lanmıştır

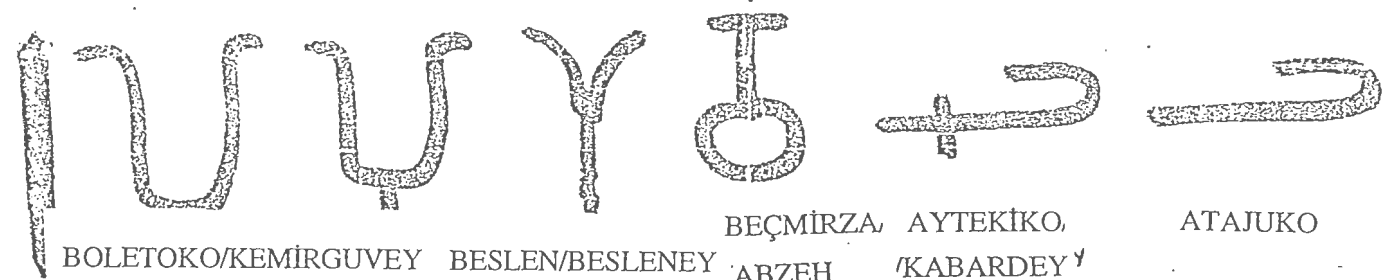

BERZEG/WIBIH

YINALIKO/KABERDEY

MERETIKO/ABZEH

HATOKŞOKO/KABAI

BOLETOKO/KEMİRGUVEY

BESLEN/BESLENEY

BEÇMİRZA, AYTEKİKO,
ABZEH /KABARDEY

ATAJUKO

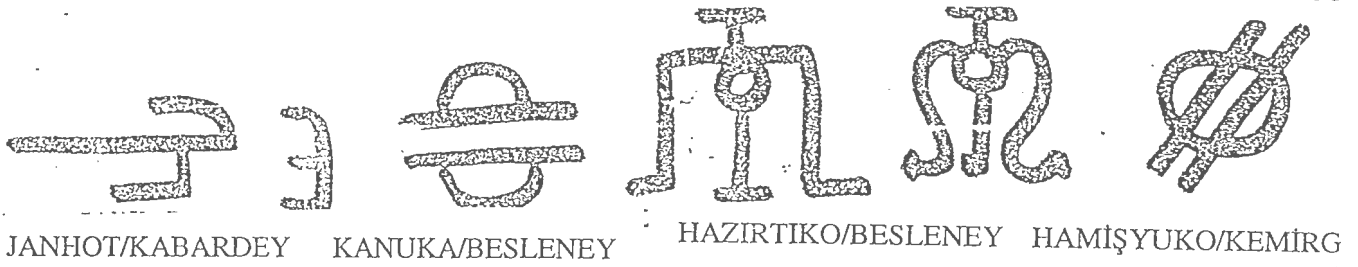
AÇBA/APSUVA

BİBARD/AŞUVA

ÇAÇBA/APSUVA

HİRPS/APSUVA

MAAN/APSU

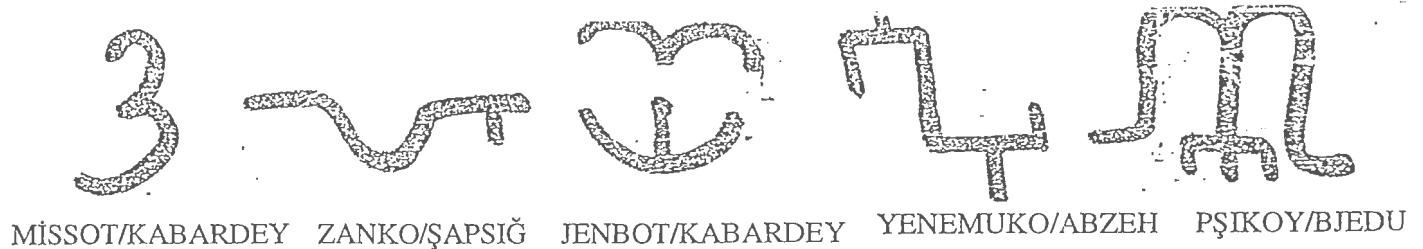

JANHOT/KABARDEY

KANUKA/BESLENEY

HAZİRTIKO/BESLENEY

HAMİŞYUKO/KEMİRG

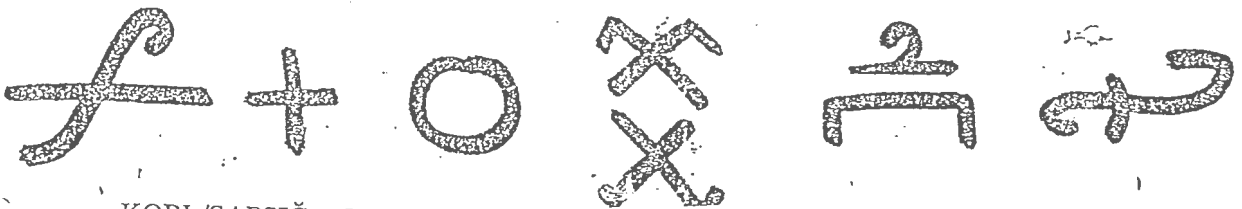
MISSOT/KABARDEY

ZANKO/ŞAPSIĞ

JENBOT/KABARDEY

YENEMUKO/ABZEH

PŞIKOY/BJEDU

KOBL/ŞAPSIĞ

LO/AŞUVA

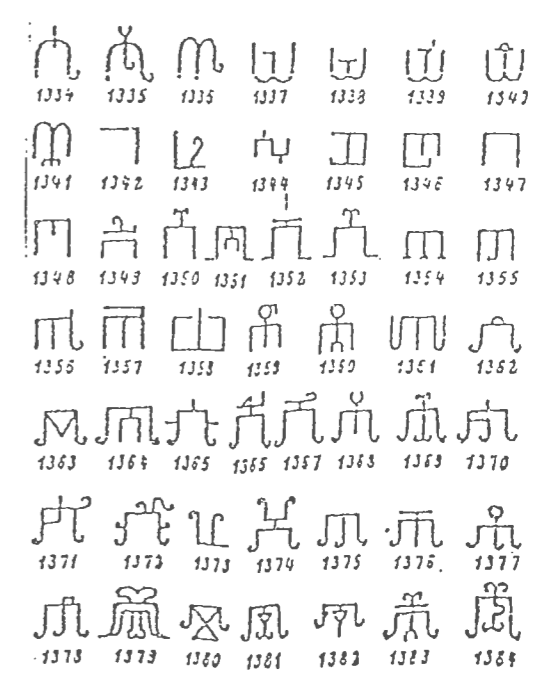
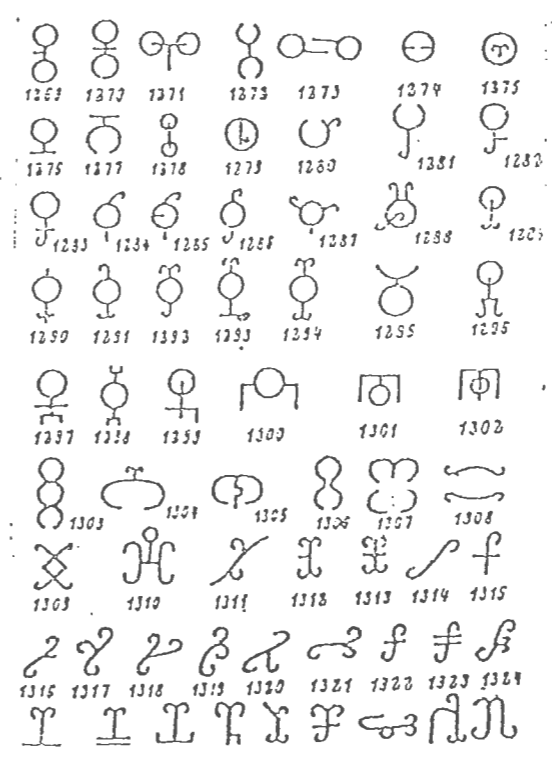
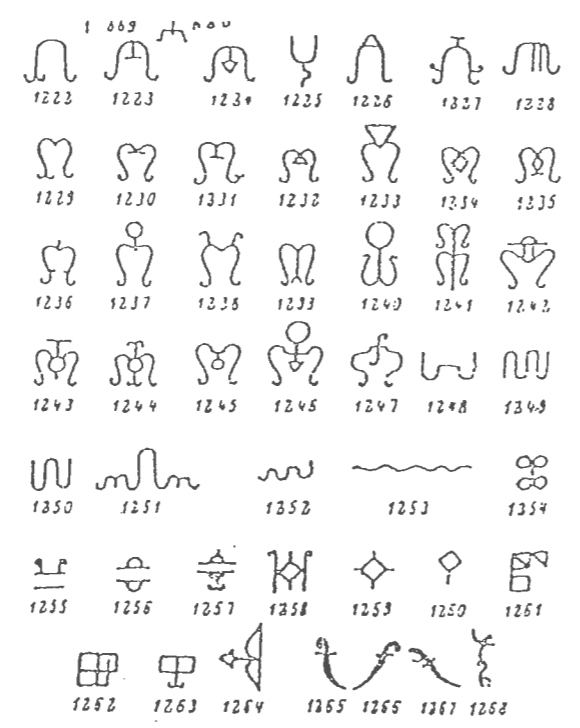
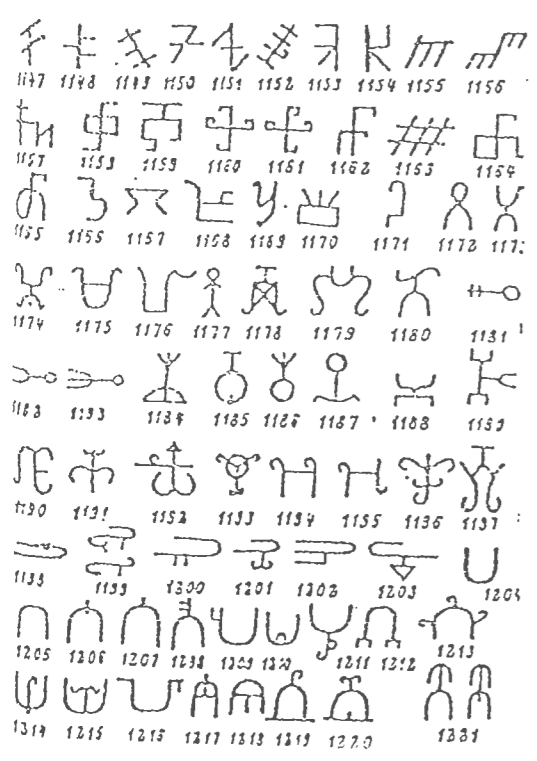
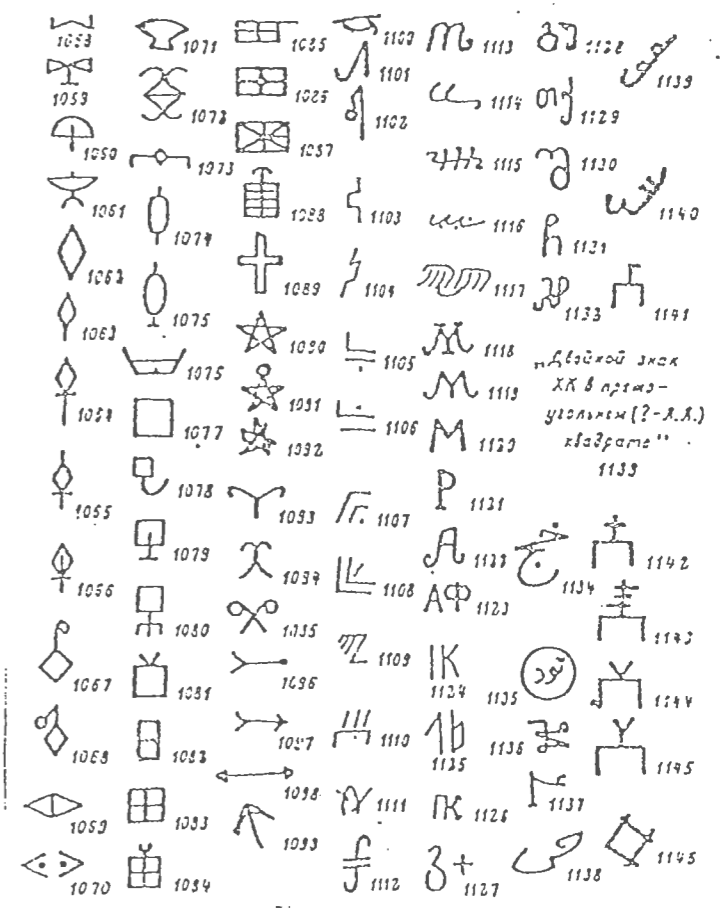
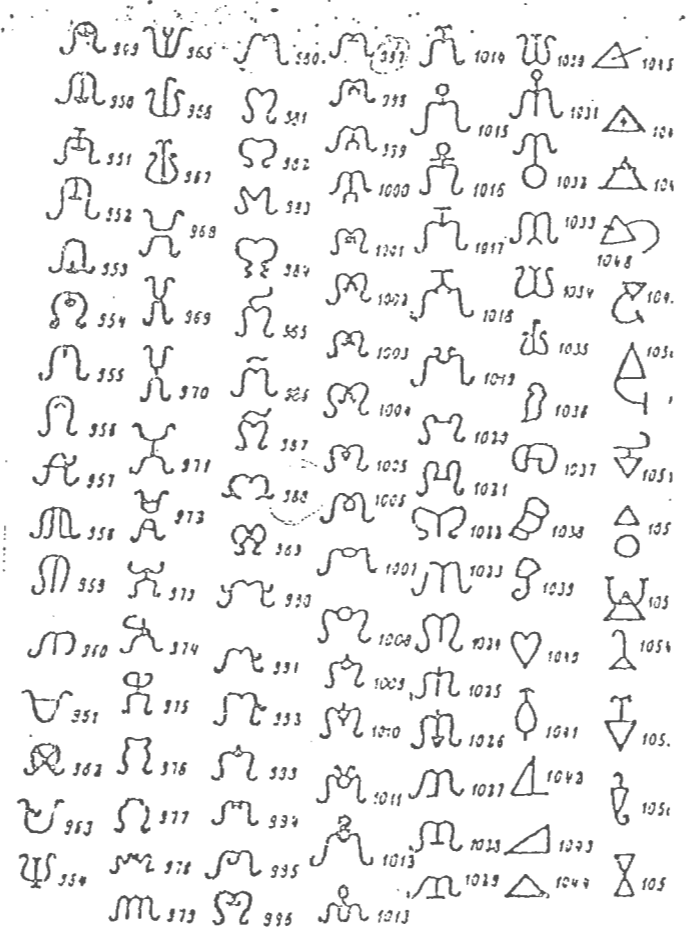
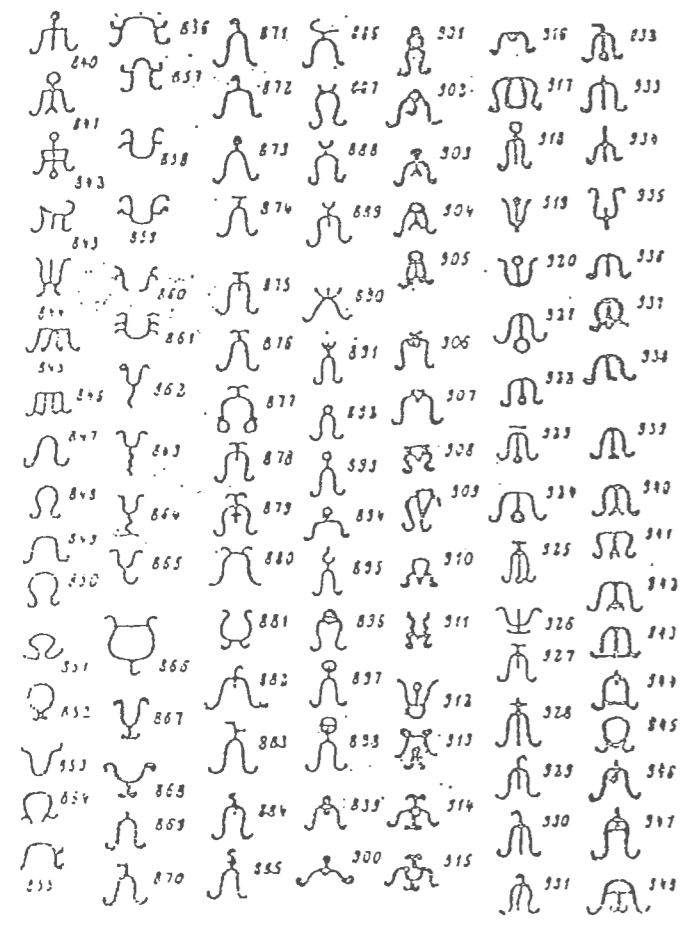
ŞERMET/AŞUVA

TANBİ/KABARDEY

KUTAD/KABA

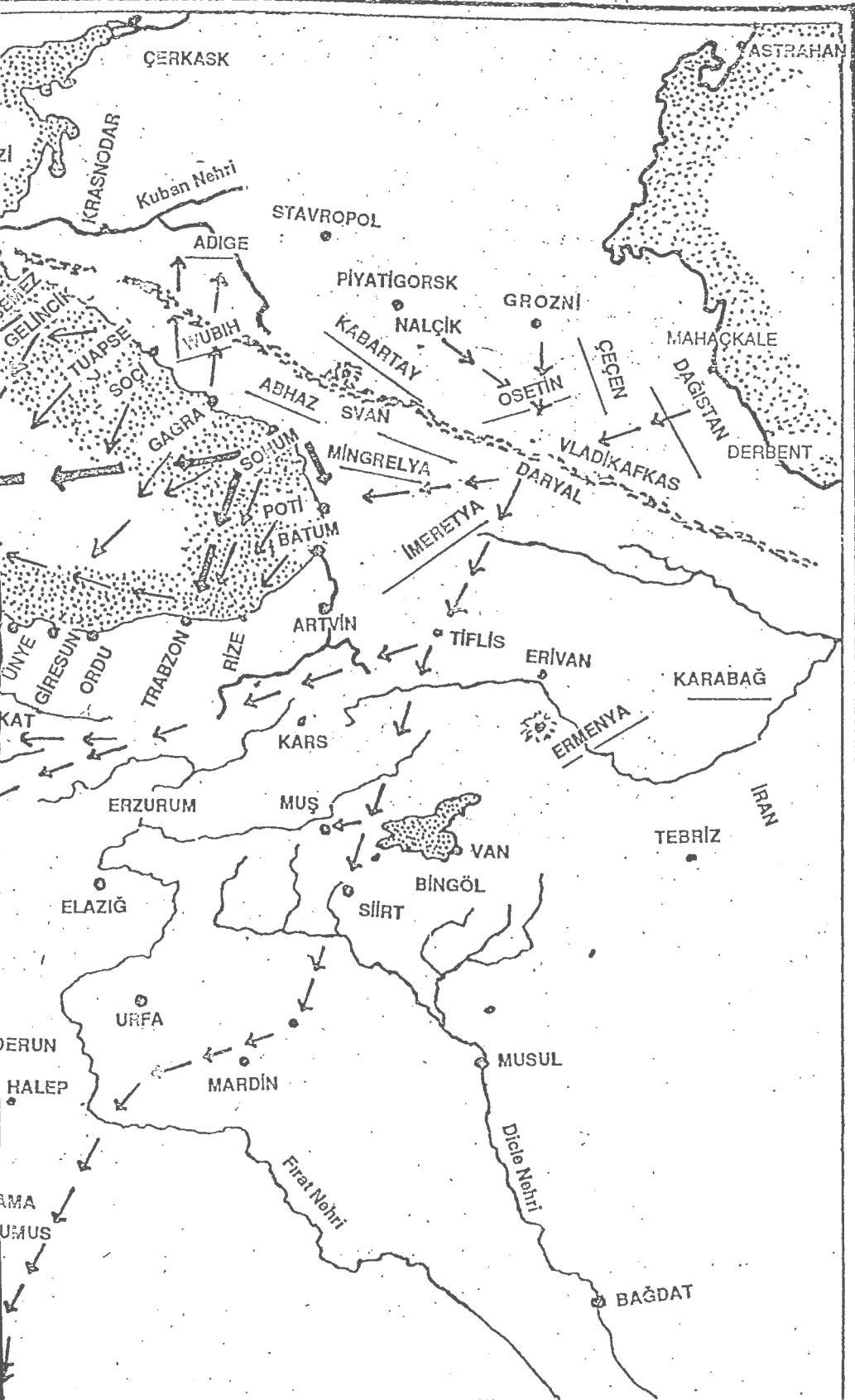

KAFKASYA'DA YAŞAYAN BAZI AİLELERİN AİLE ARMALARI

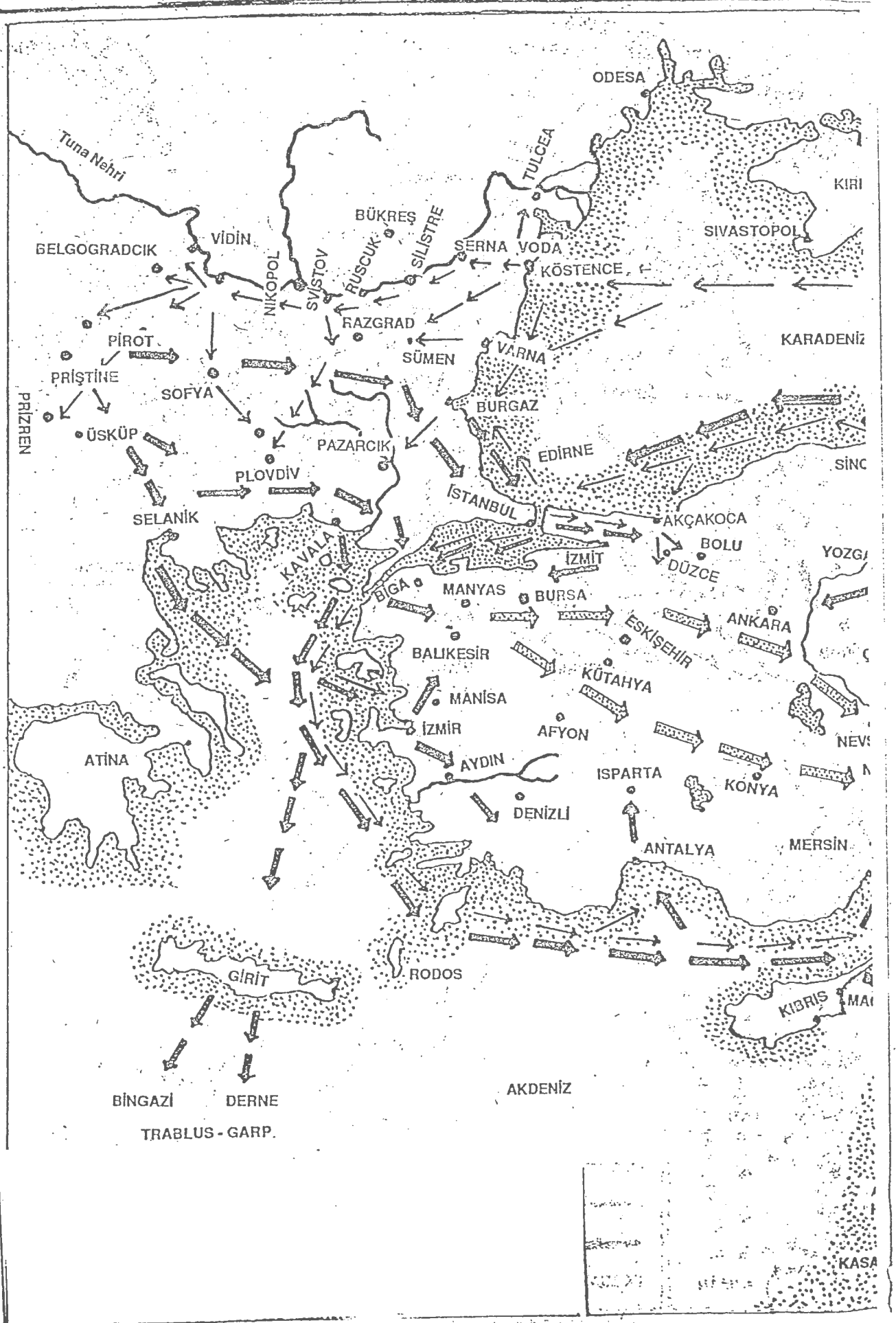

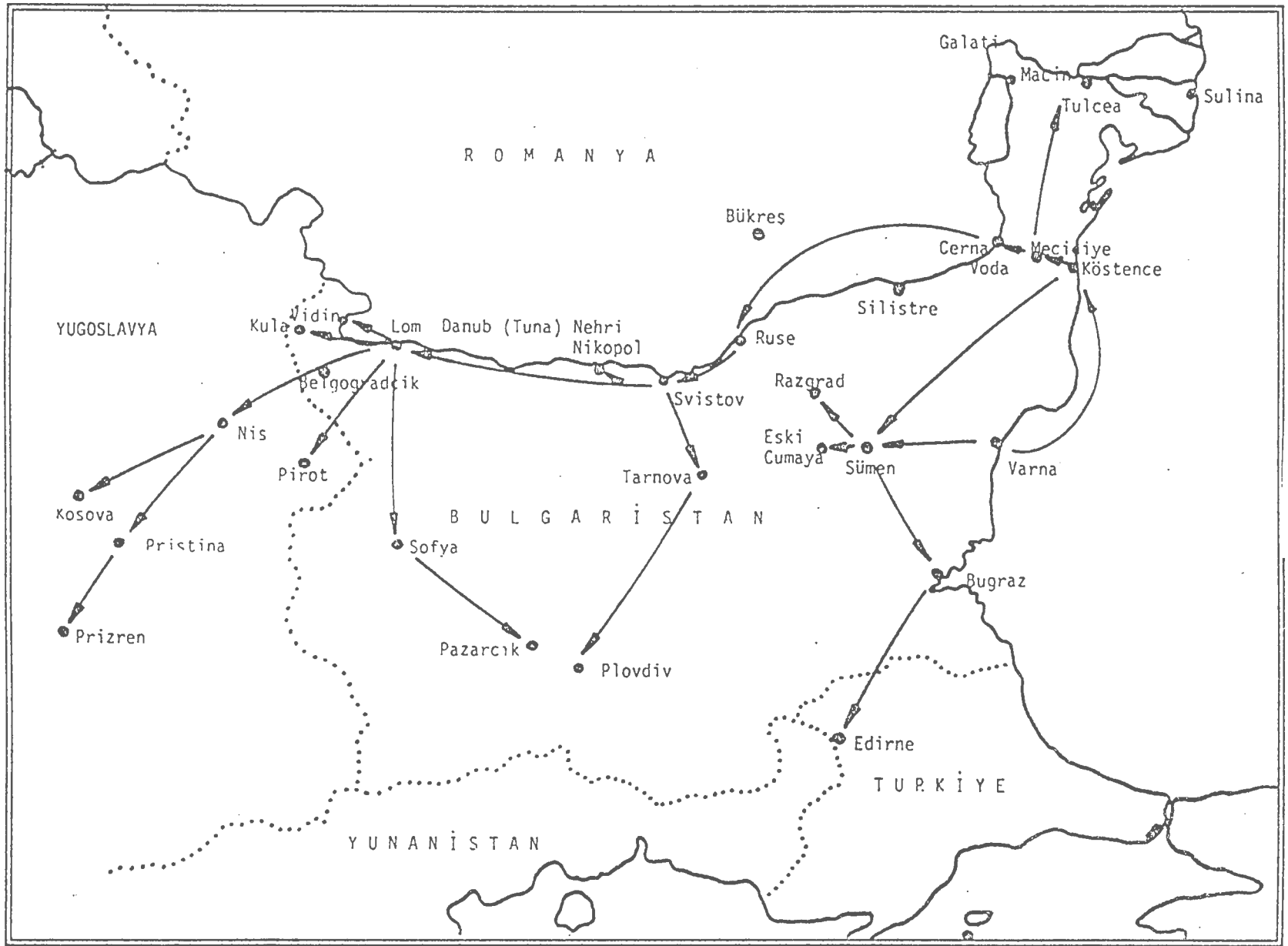

19. YÜZYILDA KAFKASYANIN ETNİK YAPISI

- 1859&1866 yıllarında K. Kafkasya'dan Çerkes sürgünleri
- 1877-78 Osmanlı-Rusya Savaşı sırasında K.Kafkasya'dan ve Balkanlar'dan sürgünler
- 1923 yılında Güney Marmara Bölgesi'nden 14 Çerkes köyünün sürgün edilmesi

HARİTA 3

HARİTA 4

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

BAŞBAKANLIK ARŞİVİ, İRADE, ŞURAY-I DEVLET
İRADE HUSUSİ DEFTERİ

KİTAPLAR

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 12. Cilt, İstanbul, 1972.

ARSLAN, Cahit, *Sosyo-Kültürel Değişim ve Kuzey Kafkasyalılar*, İzden Matbaası, Adana, 1992.

AYDEMİR, İzzet, *Göç. Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*, Gelişim Matbaası, Ankara, 1988.

BADDELEY, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, (Çeviren: Sedat Özden), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1989.

BAĞ, Yaşar, *Türklerde ve Çerkeslerde İslam Öncesi Kültür-Din-Tanrı*, Çivi Yazıları, İstanbul, 1997.

BAJ, Jabagi, *Çerkesya'da Sosyal Yaşayış-Adetler*, Kafkasya Kültürel Dergi Yayınları, Fon Matbaası, Ankara, 1969.

BARLAS, Cafer, *Kafkasya'nın Kurtuluş Mücadelesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1990.

BELL, James S., *Çerkesya'dan Savaş Mektupları*, (Çev. Seda Özden), Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

BERKOK, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul, 1958.

BERZEG, Nihat, *Çerkes Sürgünü*, (Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleriyle), Takav Matbaacılık, Ankara, 1996.

- BLANCH, Lesley, **Cennetin Kılıçları**, (Çev. İzzet Kantemir), Özal Matbaası, İstanbul, 1978.
- BUTBAY, Mustafa, **Kafkasya Hatıraları**, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Cevdet Canbulat), T.T.K. Yay., Ankara, 1990.
- CANBEK, Ahmet, **Kafkasya'nın Ticaret Tarihi**, (Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar), Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği Yayını, Eko Matbaası, İstanbul, 1978.
- ÇELİK, Osman, **İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya**, Gelişim Matbaası, Ankara, 1992.
- DE MARİGNY, Taitbout, **Çerkesya Seyahatnamesi**, (Çeviren: Aydın Osman Erkan), Nart Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- EREN, Ahmet Cevat, **Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri**, İstanbul, 1966.
- ERSOY, Hayri - KAMACI Aysun, **Çerkes Tarihi**, Tümzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- FONVILL A., **Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)**, (Çev. Murat Papşu), Mart Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- General Musa Kundukhov'un Anıları**, (Çev. Murat Yağan), Kafkas Kültür Dernekleri Yayını, Eko Matbaası, İstanbul, 1978.
- GÜNEŞ, İhsan, **Türk Parlamento Tarihi**, Meşrutiyete Geçiş Süreci I. ve II. Meşrutiyet, Cilt I, T.B.M.M. Vakfı Yayınları, No: 14, Ankara, 1997.
- GÜNEŞ, Mehmet, **Evliya Çelebi ve Haşim Efendi'nin Çerkezistan Notları**, Hüsn-ü Tabiat Matbaası, İstanbul, 1969.
- HABIÇOĞLU, Bedri, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Nart Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- HIZAL, Ahmet Hazer, **Kuzey Kafkasya, Hürriyet ve İstiklal Davası**, Orkun Yayınları, Ankara, 1961.

- KANBOLAT, Yahya, **Kuzey Kafkasya Kabilelerinde Din ve Toplumsal Düzen**, Bayar Yayınları, Ankara, 1989.
- KARPAT, H.Kemal, "Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu: Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'de İskanı", **Çerkeslerin Sürgünü, 21 Mayıs 1864**, Kafdağı Yayınları, Ankara, 1993.
- KASUMOV, Ali - KASUMOV, Hasan, **Çerkes Soykırımı, Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Kaf Der Yayınları, Takav Matbaası, Ankara, 1995.
- KUNDUKH, Aytek, **Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)**, (Hazırlayan Tarık Cemal Kutlu), Gözde Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1987.
- LYULYE, Leonti, **Çerkesya, Tarihi-Etnografik Makaleler, 1857-1862-1866**, (Çev. Murat Papşu), Çiviyazıları, İstanbul, 1998.
- MERAM, Ali Kemal, **Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**, Kitapçılık Limited, Şirketi, İstanbul, 1969.
- ÖZBAY, Özdemir, **Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya**, Kaf-Der Yayınları Takav Matbaası, Ankara, 1995.
- ÖZBEK, Baturay, **Avrupa'lı Gözüyle Çerkesler**, Kafdağı Yayınları, Ankara, 1997.
- ÖZBEK, Baturay, **Çerkes Tarihi Kronolojisi**, Kafdağı Yayınları, Ankara, 1991.
- PINSON, Mark, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'de İskanı", **Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864**, Kafdağı Yayınları, Ankara, 1993.
- TUNA, Rahmi, "Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü", **Kafkasya Üzerine 5 Konferans**, Çağdaş Matbaası, İstanbul, 1977.